

**BJELOVAR U MEMOARIMA VELIKOG ŹUPANA
BJELOVARSKO-KRIŹEVAČKE ŹUPANIJE
BUDISLAVA PL. BUDISAVLJEVIĆA - PRIJEDORSKOG
»POMENCI IZ MOGA ŹIVOTA«**

***BJELOVAR IN MEMOIRS OF BUDISLAV PL. BUDISAVLJEVIC -
PRIJEDORSKI THE GRAND GOVERNOR OF BJELOVAR/KRIZEVC
COUNTY (MEMOIRS TITLED »POMENCI IZ MOGA ŹIVOTA«)***

Źeljko Karaula

Banovine Hrvatske 26b

43000 Bjelovar

zeljko.karaula@bj.t-com.hr

Primljeno / Received: 11. 9. 2009.

Prihvaćeno / Accepted: 04. 11. 2009.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad

Reviews

UDK/UDC 94.515-41 (497.5)

SAŹETAK

U radu se uz uvodni dio o kulturno-knjiŹevnom i političkom djelovanju knjiŹevnika i političara Budislava pl. Budisavljevića - Prijedorskog u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, donosi dio rukopisa njegovih memoara »Pomenci iz moga Źivota«, koji se odnosi na grad Bjelovar i njegovu okolicu u vrijeme dok je Budisavljević bio veliki Źupan Bjelovarske/Bjelovarsko-kriŹevačke Źupanije (1884.-1889). Ovaj odlomak iz rukopisa iz perspektive samog Budisavljevića otkriva njegove zapise o ljudima i događajima koji su se tada zbili u Bjelovarskoj/Bjelovarsko-kriŹevačkoj Źupaniji, od izbora za Hrvatski sabor 1884. do posjete austrijskog cara Franje Josipa I. Bjelovaru 1888. godine za vrijeme vojnih manevara .

Ključne riječi: memoari, veliki Źupan, Budislav pl. Budisavljević, Bjelovar, izbori, austrijski car Franjo Josip I.

Key words: memoirs, grand governor, elections, Austrian emperor Franz Joseph I.

PREDGOVOR

Upravo se ove godine (2009.) navršava 90. godina od smrti Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog, hrvatskog knjiŹevnika i političara, jedno vrijeme velikog Źupana Bjelovarske Źupanije, a nakon njezina preustroja od 1886. godine Bjelovarsko-kriŹevačke Źupanije za vladavine bana Khuena i njegove mađaronske Narodne stranke.¹ U arhivu Zavoda za povijest hrvatske knjiŹevnosti, kazališta i glazbe HAZU u Zagrebu, nalazi se njegova rukopisna ostavština, od koje većinu čine memoarski zapisi »Pomenci iz moga Źivota« te nekoliko njegovih pisama. Sam tekst memoara (*Po-*

¹ U Zavodu za znanstveno-istraŹivački i umjetnički rad HAZU Bjelovaru u toku je priprema za izdavanje cjelokupnih memoara Budislava Budisavljevića- Prijedorskog.

menci) Budisavljević je napisao vlastoručno, prema nekim naznakama u zadnjim godinama 1. svjetskog rata. Radi se o spisu rukopisa od 170 gusto ispisanih listova i četiri lista prepisana strojem. Kao što se vidi u nepomenama sa strane Budisavljević je radio i na dopunama i korekturi svojih memoara, ali oni nisu sređeni ni priređeni kao jedna cjelina. Zbog lošeg stanja nekih stranica i određene nečitljivosti, neki dijelovi memoara da bi bili spašeni su prepisani od dvaju nepoznatih autografa, od kojih je jedan najsigurnije dr. Srđan Budisavljević, sin Budislava Budisavljevića.² Potonji je memoare svoga oca poklonio Zavodu za hrvatsku književnost 1963. godine.³ Sam tekst memoara je pisan na tri pisma, uglavnom na latinici i ćirilici, te neki manji dijelovi goticom na njemačkom jeziku. Uz tekst memoara nalaze se i pisma B. Budisavljevića koje je Zavodu poklonio dr. Ivo Frangeš 1961. godine.⁴ U dijelu rukopisa koji je ovdje prenesen integralno učinjene su samo one intervencije koje su uobičajene pri priređivanju takvih izdanja, a koje pridonose lakšem čitanju teksta. Ovaj odlomak rukopisa koji se ovdje donosi praćen je određenim kritičkim aparatom, koji objašnjava i donosi podatke o ljudima s kojima je Budisavljević kao veliki župan Bjelovarsko-križevačke županije⁵ komunicirao, te pruža i širi uvid u neke događaje koji se u memoarima spominju.

UVOD

Prijelaz je tradicionalnoga u moderno društvo na prostoru Banske Hrvatske bio uvjetovan političko-društvenim ustrojem Habsburške monarhije, posebno nakon pada neoapsolutizma (1859.) i sklapanja Austro-ugarske nagodbe (1867.) koja je tu državu doslovce podijelila na dva dijela u kojima dominiraju dvije nacije: austrijska i mađarska, iako je u samoj državi postojala slavenska većina stanovništva. Tu je u drugoj polovici 19. stoljeća kronično nedostajala neophodna modernizacijska intervencija iz državnih središta moći Beča i Budimpešte u smjeru interesa unutarnjeg razvoja Banske Hrvatske, pa se modernizacija ponekad odvijala i adaptacijom dijelova predmodernih, tradicionalnih struktura, koje su istodobno kočile modernizaciju i u nekim segmentima, poslužile i kao njezina razvojna infrastruktura.

Među činiteljima u Hrvatskoj svakako treba spomenuti održani kontinuitet predmodernih tradicionalnih institucija, od kojih je najvažnija srpska crkveno-školska samouprava u Karlovačkoj mitropoliji, dakle u Banskoj Hrvatskoj i Ugarskoj. Ona postaje i izvorište i kočnica procesima sekularizacije i modernizacije koje predvodi liberalna građanska elita »Khuenovih Srba« koji su shvatili da dugo očekivano pripajanje Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj otvara nove mogućnosti za ostvarenje srpskih nacionalnih interesa. Mađarskim je vlastima, naime, nakon masovnih protesta i nereda 1883. godine trebao pouzdani saveznik u slamanju oporbenih hrvatskih stranaka, prije svega Starčevićevih pravaša i Strossmayerove Neodvisne narodne stranke.

² Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, 81/1 - 1963., rukopis memoara »Pomenci iz moga života«. Zavodu poklonio dr. Srđan Budisavljević, ministar u penziji, Amruševa ulica 5, Zagreb.

³ Istražujući građu za jedan rad o Svetozaru Pribičeviću imao sam prilike vidjeti i nekoliko pisma dr. Srđana Budisavljevića upućenih njemu, pri čemu je rukopis jednog od nepoznatih autografa memoara najvjerojatnije njegov. Željko KARAULA »Izvod iz korespondencije Svetozara Pribičevića i Augusta Košutića (1933.-1936.)«, *Ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, Zagreb, 2008., 60.-88.

⁴ Zanimljivo je i pismo B. Budisavljevića iz Karlovca gimnazijskom ravnatelju dr. Radi Vrhovcu u Zagrebu od 17. I 1917. godine pisano na ćirilici.

⁵ Prema popisu stanovništva iz 1890. godine Bjelovarsko-križevačka županija imala je 267.701. stanovnika, te samo 10 naselja koja su imala preko 2000 žitelja. Od toga je bilo 74,81 % Hrvata (rimokatolika), 15,70% Srba (pravoslavnih - grko-istočnjaka) i 1.38 % Nijemaca. Grad Bjelovar je u vrijeme dolaska velikog župana Budisavljevića imao 3.443 stanovnika, od toga 65.50 % Hrvata, 13.47 % Srba, 7.31 Nijemaca. Srpsko stanovništvo većinom je nastanjivalo istočni dio Bjelovarsko-križevačke županije u kojoj su Srbi činili većinu samo u kotaru Grubišno Polje (58,27%), koji su izgubili dva desetljeća kasnije. Uz Grubišno Polje Srba je bilo u znatnijem broju u općinama Farkaševac (39.67%) i Vujakovac (20,40%), te još na prostorima Garešnice (kotar Garešnica), Severina i Gudovca (kotar Bjelovar).

Novi hrvatski ban Karl Khuen-Hedervary, koji je dobio zadatak »pacificiranja« Hrvatske svim sredstvima, za svoje je prirodne saveznike izabrao Srbe, mahom okupljene oko unionističke Narodne stranke. Ključni je korak u prosincu 1883. bilo formiranje *Srpskog kluba* koji je ubrzo uklopljen u Narodnu stranku. Unionistička je vlast za izbore 1884. tako skrojila izborne okruge da su Srbi bili svjesno favorizirani u odnosu na većinsku naciju. Primjera radi, Zagrebačka županija, kao najveća u Hrvatskoj, imala je isti broj izbornih okruga kao i ona Srijemska, inače glavno izvorište srpskih mandata.

Rezultat je takvih Khuenovih manipulacija bilo to da su članovi Srpskog kluba osamdesetih godina 19. stoljeća činili gotovo polovinu mandata vladajuće Narodne stranke (birano je između 29 i 36 srpskih zastupnika), dajući joj željenu stabilnost. Time su se srpski političari istodobno zalagali za dva oprečna cilja, odnosno i za ravnopravnost i za izdvajanje iz školskog sustava. Sukladno tome, kontrolu nad cjelokupnim srpskim autonomnim školama provodili bi samo Srpski narodno-crkveni sabor, te srpski referent u hrvatskoj vladi. Već je iz tog koncepta jasno da je školski sustav trebao voditi do oblikovanja dvojnog suvereniteta u Hrvatskoj. Svjestan posljedica, i političkih i financijskih, to nije mogao prihvatiti čak ni ban Khuen.⁶

Punih trideset godina Budislav pl. Budisavljević Prijedorski⁷ nalazio se na javnoj sceni Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije zauzimajući različite administrativne, upravne,

⁶ Detaljnije o Srbima u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća te njihovom političkom, gospodarskom i kulturnom djelovanju vidi u: Nives RUMENJAK, Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. - osvrt na srpsku elitu 1882.-1900.godine, *Povijesni prilozi*, br. 18, Zagreb, 1999., 161-239., ISTI, Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća: uspon i pad srpskoga kluba, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2005., ISTI, Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881. - 1892., Zagreb, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003., ISTA, Nacionalni sentiment i akumulacija kapitala: projekt »Srpske banke u Zagrebu« na prijelomu stoljeća, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«*, 10., 2005., 151-163., Mato, ARTUKOVIĆ, Ideologija srpsko-hrvatskih sporova : (Srbobran 1884-1902), Zagreb, Naprijed, 1991., ISTI, Srbi u Hrvatskoj: (Khuenovo doba), Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek, Grafika, 2001., Drago, ROKSANDIĆ, Srbi u Hrvatskoj: od 15. stoljeća do naših dana, Zagreb, Vjesnik, 1991., Tihomir, RAJČIĆ, Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80-tih godina 19. stoljeća, *Časopis za suvremenu povijest*, 35., 2003., 3., 943-960.

⁷ Budislav pl. Budisavljević Prijedorski, (Bjelopolje kraj Korenice 17. VII. 1843, - Zagreb 9. I. 1919.), političar i književnik. Pripadao je plemićkoj obitelji s pridjevkom Prijedorski. Svršivši gimnaziju u Senju i na Rijeci, zatim tečaj za krajišku upravu u Beču (1861.-1863.), služio je kao upravni činovnik u različitim mjestima Hrvatske, na kraju kao veliki župan u Gospiću i Zagrebu. Još dok je boravio u Beču, javio se 1863. u »Pozoru« člankom o jednom od gorućih pitanja tadašnje Hrvatske, »O krvavoj košulji hrvatskoj, o Krajini našoj«. Kad je 1869. osnovan »Vijenac«, stao se B., na poticaj »poočima« I. Trnskoga, te I. Dežmana i A. Šenoe, javljati u njemu pripovijetkama, a taj je rad nastavio i u drugim časopisima. Napisao je velik broj pripovijedaka i u njima opisao narodni život u Krajini, gdje su vojnička stega i ratovanje, često hajdukovanje i škrta zemlja stvorili poseban tip čovjeka. Simpatija, koja često prelazi u dirljivost s rijetkom primjesom humora, usto čist, iako mjestimično odviše na narodsku kićen jezik, glavne su značajke tih umjetnički neprodubljenih pripovijedaka, bolje reći slika iz narodnoga života. Izbor njegovih pripovijedaka izašao je u zbirka S ličke grude (Zagreb, 1913.) i *Iz starog zavičaja* (Novi Sad, 1914.). Osim pripovijedaka napisao je više uspomena na neke književnike svoga doba, među ostalim na Ivana Perkovca, Frana Kurelca (*Recimo koju o Franu Kureleu*, Građa za povijest hrv. književnosti IV.), Augusta Šenou (*Nekolike uspomene na A. Šenou*, Hrvatsko Kolo III.) i druge. Najjače je na njega još u mladosti djelovao Fran Kurelac, koji mu je bio na Rijeci profesor i koji ga je smatrao jednim od svojih »sinak«. Premda je B. već iza prvih početaka napustio Kurelčev jezik, ipak se i kasnije u njegovu stilu osjeća Kurelčev utjecaj. Najtoplije su ga veze vezale s prijateljem od mladosti Lavoslavom Vukelićem, čija je djela s iscrpljivim životopisom izdao 1882. (*Književno cvieće Lavoslava Vukelića*). Glavne je članke izdao kasnije u djelu pod naslovom *Iz mojih uspomena* (Zagreb 1918.). Opće enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 1., A-Bzu, Zagreb, 1977., 712., Hrvatski biografski leksikon, 2., Bj-C, Zagreb, 1989., 434.-435.

ali i vrlo istaknute visoke položaje, uglavnom za vrijeme hrvatskog bana Khuen-Hédervárya (1883.-1903.). Porodica Budisavljević bila je porijeklom iz mjesta Pećani u Lici. Budislavov pre-dak Marko Budisavljević služio je u Ličkoj graničarskoj regamenti kao potporučnik te je 1787. godine zaslužio plemićki naslov. Protjerujući Turke u »graničnim ratovima«, Marko je sa svojom četom često prelazio preko tadašnje granice Austrijskog carstva u zaleđe Osmanlijske imperije (u Bosnu i Hercegovinu). Zbog svoje hrabrosti od austrijskog cara Josifa II, je dobio plemićku titulu i naziv »Prijedorski«. Istoimeni otac Buda pl. Budisavljević Prijedorski bio je siromašni krajiški niži časnik. Budislav (mlađi) je rođen u obitelji kao najmlađe dijete od ukupno 16 djece. Tada na području Vojne krajine i sam iz vojničke obitelji, već unaprijed je znao da mu je vojni zanat unaprijed određen, iako je želio studirati slavistiku, te je završio tečaj za vojnog upravitelja u Beču. No nakon završetka vojnog školovanja nikada nije učestvovao u nekoj bitci.⁸ Usprkos vojnom znanu Budisavljević se od mladih dana počeo znatno interesirati za književnost u kojemu se spominju narodni običaji i praktičan život naroda, uglavnom pod utjecajem svojih učitelja u gimnaziji u Rijeci, Frana Kurelca i Janeza Trdine. Prvi svoj tekst o Hrvatskoj Vojnoj krajini objavio je već 1863. u *Pozoru*. U svojim djelima uglavnom je opisivao narodne običaje iz svoga rodnog kraja, Like, Gornje krajine.⁹

Kao Srbin po podrijetlu, u početku je svojim književnim radom i prijateljskim vezama sa hrvatskim književnicima potpuno podržavao njihov politički rad, te je i sam počeo raditi na osvješćivanju naroda i poboljšanju njegovih gospodarskih prilika. Zalagao se za uvođenje hrvatskog jezika u sve društvene i gospodarske institucije (što je radio i u Bjelovaru kao veliki bilježnik 1871. u svrhu uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u bjelovarsku čitaonicu). Kasnije je u svom pisanju i djelovanju počeo jače da ističe srpsku svijest i rad na političkom uzdizanju srpskog stanovništva u Hrvatskoj, što se naročito vidi i u njegovim memoarima. To je i opisao da je susret sa srpskom kazališnom družinom u Vinkovcima 1872. godine ostavio na njega velik utjecaj »*Tada mi je prvi put oblaznula jaka zraka srpske svijesti*«. ¹⁰ No Budisavljević nikada nije bio pobornik »plemenskih sukoba«, već se uvijek zalagao za narodnu slogu, te osuđivao velikosrpske tendencije u tadašnjoj srpskoj politici u Hrvatskoj kao štetne za narodnu stvar. Tako kao veliki župan Ličko-krbavski u svom izvješću Zemaljskoj vladi u Zagrebu 1892. u povodu nekih velikosrpskih izgređa pravoslavnog svećenstva na Plitvicama kaže »*ono ponašanje mladeg naraštaja među srbsko-pravoslavnim sveštenstvom, ni sa koje strane takta i razbora, niti sa gledišta političkog povladiti ne smije, odobriti ne može*« (...). Dalje ističe da takvi ispadi mogu »*do dna uzmutiti potrebiti sklad i slogu sinova ta hrvatske ta srpske narodnosti na hrvatskoj grudi zemlje naše*«. ¹¹ O tome svjedoče i još neka izvješća kada Budisavljević javlja iz Like u Zagreb da kod pravoslavnog stanovništva vlada uvjerenje »*po kojoj se zemaljska zastava kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nevještom narodu označuje kao rimokatolička, čim se hoće uprav da izazove zazor i priepor vjerski, a u daljnoj konzekvenci i plemenski*«. ¹² Sve to je prema Budisavljeviću nosilo »*bijesnom strašću (...) i otisnulo šire krugove obćinstva na nedobru stranu velesrpskih osjećaja pa možda i - ubitačnih težnji*«. ¹³ O tome načinu njegova djelovanje svjedoči i odlomak iz njegovih

⁸ »Bude Budisavljević-Prijedorski«, *Jutarnji list*, 23. I 1919., »Bude Budisavljević-Prijedorski«, *Omladina*, br. 10., 1.VI 1919.

⁹ Svetozar GEORGIJEVIĆ, Lika u našoj književnosti i kulturi, *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva*, 19., 1938.-39., 740.-746.

¹⁰ Nikolina KONJEVIĆ, Vojnik i pjesnik, Bude Budisavljević, *Ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta*, 2006., Zagreb, 365.

¹¹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), fond - Predsjedništvo Zemaljska vlade, (dalje PRZV), kut. 393., 6-14., 3080/1892.

¹² HDA, PRZV, kut. 390., 6-14., 860/1892.

¹³ Isto.

memoara (*koji je ovdje prezentiran*), kada je pri dolasku srpskog pjevačkog društva u Bjelovar, uvidio nakanu pravaša da hrvatsko pjevačko društvo isti dan održi svoju predstavu, te je pomirljivo sugerirao kod predsjednika bjelovarskog pjevačkog društva, pravaša dr. Ružića, da se ta predstava održi neki drugi dan, da ne dođe do podjela u gradu.

No u skladu sa politikom Srpskog kluba i srpske elite u Hrvatskoj o nametanju dvojnog suvereniteta i »sukonstitutivnosti« Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, Budisavljević nije mogao, a da ne djeluje i u srpskom interesu tražeći od bana Khuena da se srpskoj narodno-crkvenoj zastavi »kao patrijaršijskoj zastavi«, koja je bila potpuno istovjetna zastavi Kraljevine Srbije, dozvoli da bude javno izvještavana prigodom pravoslavnih vjerskih proslava. Nakon odobrenja od strane Khuena 13. lipnja 1893. u kojoj je zakonom dozvoljeno isticanje srpske zastave u Ličko-krbavskoj županiji, ali »samo uz zemaljsku zastavu kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, što je u praksi često kršeno. Uskoro je Budisavljević tražio da se taj zakon, pitanje isticanja »srpske zastave« uredi na isti način i u cijeloj zemlji, što nije odobreno. Da spriječi bilo kakvo ometanje toga zakona (isticanje narodno-crkvene srpske zastave u Ličko-krbavskoj županiji), Budisavljević je raspustio općinsko vijeće grada Gospića u kojemu je bilo mnogo članova Stranke prava, jer je namjeravalo poslati delegaciju grada Gospića, za vrijeme posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu 1895. godine, da mu se požale zbog problema demonstrativnog isticanja srpsko crkvene narodne zastave u Gospiću i cijeloj županiji.¹⁴ Poslije kada je umirovljen 1905. godine u njega počinje ponovo prevladavati jugoslavenska politička opcija. Tu činjenicu je jasno istakao i Janko Pasarić u predgovoru njegova djela »S ličke grude« gdje ističe da je Budisavljević pripada i Hrvatima i Srbima (da je »i naš i vaš«).¹⁵

Memoari Budislava pl. Budisavljevića Prijedorskog zapaženog hrvatskog i srpskog političara i književnika iz Hrvatske i Slavonije zapravo su autobiografski zapisi u kojima je Budisavljević tematizirao opise, prikaze suvremenika te drugih raznih događaja iz mnogih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji gdje je službovao. U početku memoara opisuje svoje mladenaštvo i zrelo doba, te zatim vrijeme povijesnih zbivanja u kojima je uglavnom kao podžupan i veliki župan sudjelovao. U njima je Budisavljević obuzet svojom osobom i patrijarhalnim životom obitelji, narodnim običajima, zavičajem i profesijom. Izvornik ovih memoara u cijelosti je pisan vlastoručno. Budislav Budisavljević je u proteklom periodu u znanosti uglavnom promatran kroz povijest hrvatske književnosti, te su i svi podaci o njemu ponajviše usmjereni na njegovo književno djelovanje, dok je njegova politička djelatnost tek rijetko i sporadično analizirana. Premda napisani prije više od 90 godina, *Pomenci iz moga života* još uvijek su zanimljivo štivo te dragocjen prinos razvoju hrvatske političke memoarske književnosti.

POMENCI IZ MOJEGA ŽIVOTA (ODLOMAK)

(...)¹⁶ Tako jednom baš uredovnog dana primio sam u dvorani među strankama stojeći poštu i s njom preporučeno privatno pismo iz Zagreba. Odmah spoznah rukopis banovog tajnika i kao da mi je neko šapnuo s onog svijeta, šapnem činovniku što je do mene stajao. Nije dobro, ovo će biti moja selidba. Za čudo do tada ni pomišljao nisam na kakav premještaj iz Požege;¹⁷ ali u isti

¹⁴ Ljerka RACKO, Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 27., 1994., 124.

¹⁵ Budisavljević, Turić, Draženović, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, knj. 56. Zora, Zagreb, 1963., 13. (predgovor Josip Čelar)

¹⁶ Znak (...) uglavnom znači nerazpoznatljivu rečenicu ili mali odlomak zbog lošeg stanja rukopisa ili nečitljivosti.

¹⁷ Budisavljević je 1881. godine imenovan velikim županom u Požegi.

tren kad pročitah adresu na pismu nekud me podbila ne toliko misao koliko bojazan. I zbilja u pismu me pozivaše po nalogu novoga bana grofa Khuena-Hédervárya¹⁸ prezidijalni tajnik, da se što skorije predstavim njegovoj Preuzvišenosti, a ja sam se išao bio pokloniti pod zimu 1883. kad je novi ban nastupio službu pa me je pozvao. Došavši u Zagreb primi me ban najljubaznije i reče kako je odlučio predložiti Njegovom Veličanstvu moje imenovanje velikim županom i to u Bjelovaru,¹⁹ ondje zato što su poslovi javne uprave pod rukom predobrog velikog župana Laze Davidovića²⁰ pozapeli, a on da je uvjeren o mojoj jakoj volji i da će mi poći za rukom za nedugo podići opet sve grane javne uprave. Branio sam se koliko sam mogao želeći ostati u Požezi, ali nije pomoglo. Možda je i bio župan Davidović mekušac, ali glavnim je razlogom mom premještanju iz Požege bila želja umirovljenog sudbenog vijećnika Gvozdenovića da postane županom i to u Požezi (kako sam to poslije saznao), a tu je želju uspješno zagovarao vlastelin Pavel Rauch,²¹ tada privrženik, a poslije ljuti protivnik bana Khuena Hedervarya. U to se razboli najstariji moj sin,

¹⁸ Ban grof Károly Khuen-Héderváry de Hédervári (1849.-1918.) mađarski i hrvatski političar, veleposjednik. Hrvatski ban u razdoblju od 1883. do 1903. godine. Khuen Héderváry stupa na bansku stolicu krajem 1883. godine uslijed nemira koji su izbili zbog mađarskog nepoštovanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (počeli su se postavljati dvojezični grbovi na javnim zgradama i mađarski jezik je neslužbeno uveden u javne službe). Franjo Josip I. postavlja ga na mjesto hrvatskog bana kako bi obuzdao sve jači hrvatski otpor dualizmu uspostavljenom 1867. godine Austro-ugarskom nagodbom. Osnovna Khuenova zadaća bila je provođenje politike sukladne zahtjevima cara i kralja Franje Josipa I. koji nije želio dirati u dualističko ustrojstvo Austro-ugarske monarhije. Héderváry je stoga dosljedno Hrvatima onemogućavao postizanje veće samostalnosti unutar okvira Austro-ugarske. Njegov glavni zadatak trebao je biti pacificiranje Hrvatske i što bolje uklapanje Hrvatske i Slavonije u mađarski sustav. Nepunih 20 godina Khuenova banovanja često se nazivaju »khuenovština.« Riječ je o načinu vladavine koju obilježava politička samovolja i nasilje. Khuen vodi politiku mađarske političke elite kojoj je bio cilj pretvoriti Hrvatsku u mađarsku pokrajinu i tako stvoriti »Veliku Mađarsku« od Karpata do Jadrana. Svoj je utjecaj nad hrvatskom politikom ostvario uz pomoć pomađarene Narodne stranke i Srpskog kluba unutar nje uz čiju je pomoć stekao većinu u Hrvatskom saboru. Nakon 20 godina banovanja 1903. postavljen je na mjesto ugarskog ministra-predsjednika. Tu dužnost obnašao je do 1910. godine kada se povlači iz političkog života. Umro je 1918. godine u Budimpešti. Više vidi u: Martin POLIĆ, Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba, Zagreb, 1901., Stjepan MATKOVIĆ, Ban Khuen-Héderváry - značenje i utjecaji, *Povijest u nastavi*, 1., 2003., 37-47., Arpad LEBL, Hrvatsko pitanje kroz prizmu Ugarskog parlamenta 1892.-1918., *Historijski zbornik*, 1-4., Zagreb, 1964., Mirjana GROSS, Izvorno pravaštvo, Zagreb, 2000.

¹⁹ Carskom naredbom od 8. lipnja 1871. godine, kojom je proglašeno razvojačenje Varaždinskoga generalata, čitav teritorij Križevačke i Đurđevačke pukovnije zajedno s njihovim sjedištem - vojnom općinom Bjelovar, vraćen je u sastav građanske Hrvatske. Ujedinjenje s građanskom Hrvatskom proglašeno je u Bjelovaru 1. kolovoza 1871. godine, bez velike svečanosti. Nakon ukinuća Varaždinskoga generalata na tom je području ustrojena Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Zakonom Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Bjelovar je 5. kolovoza 1874. godine proglašen slobodnim kraljevskim gradom. Novim upravno-teritorijalnim ustrojem Bjelovar postaje upravnim središtem mnogih županijskih, kotarskih i gradskih ureda. U Bjelovaru su svoje urede imali župan, županijski tajnik, županijski i kotarski školski nadzornik, županijski i kotarski veterinar, liječnik, nadšumar, županijski te kotarski inženjerski pristav. Od 1872. godine u Bjelovaru djeluje Kraljevski županijski sudbeni stol, a otprije i gradski delegirani sud s mjerodavnošću Kotarskog suda. Prvi župan Bjelovarske županije bio je Ivan Trnski (1871.-1872.), zatim slijedi Robert pl. Oršić (1872.-1878.) te Lazar Davidović (1878.-1884.). Mirela SLUKAN ALTIĆ, Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., 2007., 23.-24., Vladimir STRUGAR, Bjelovarsko-bilogorska županija, Bjelovar, 1996.

²⁰ Lazar Davidović, veliki župan Bjelovarske županije (1878.-1884.)

²¹ Pavao Rauch, sin Levina baruna Raucha, za čijeg je banovanja sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. Bio je hrvatski ban u razdoblju od 1908. do 1910. godine. Pristaša mađaronske opcije u hrvatskoj politici. Dolazak P. Raucha na mjesto prve političke ličnosti u Bansknoj Hrvatskoj bilo je u neposrednoj vezi s odlukom austrougarskoga ministarskog vijeća od 1907. da, kada to prilike dopuste, anektira Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj. Da bi se to provelo sa što manje unutarnjih političkih napetosti, u Hrvatskoj je trebalo uspostaviti takvu vlast koja će podržati aneksionističke planove. Još prije formalnog stupanja P. Raucha na banski položaj njegov je prethodnik sredinom prosinca 1907. raspustio hrvatski Sabor u kojem je Hrvatsko-srpska koalicija imala većinu. O jednom drugom razmišljanju o političkom djelovanju bana Pavla Raucha koje zaobilazi dosadašnja shvaćanja vidi u: Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Ban Pavao Rauch i Hrvatska u njegovo doba, *Povijesni prilozi*, 19., Zagreb, 1999., 241-323.

đačić u drugom razredu niže pučke škole, Mane, od skrleti,²² a kako mu se bjehu u Rumi²³ našle dvije sestre Minka i Olga, u Požezi rodila dva brata Julije i Srda, teške brige ophrvahu i mene i njihovu uzornu majku i njihovu dragu baku, a moju majku, ali srećom se uze bolesnik oporavljati, pa ga ostavih ondje pod njegovom bakinom, a supruga i ja sa ostalo četvero dječice krenusmo put Bjelovara na moje novo službeno mjesto.

I stigismo tamo sretno i ubrzo se nađosmo u županovom lijepom prostranom stanu, kad, ali ti se razbolje starija ćerka Minka od skrleti. Mlađa joj sestra Olga krasna curičica u petoj godini češće je virila kroz staklena vrata kako joj se sestra već za oporavka igra s raznim novim lutkama i inim igralijama²⁴, pa se potužila nježno zlatnoj svojoj majci da ona ne voli biti zdrava, jer bi poput sestrice joj starije došla do mnogo više igralija nego ih sada ima. Malo dana iza toga ja morah poći u Zagreb da položim službenu prisegu kao veliki župan negdje oko 20. aprila 1884. pa pođem kući nešto ranije na objed kad, a preda me uleti Olgica stotinjak dva koračaja da primi pisma i novine zdrava i vesela. Ja sam odmah iza objeda sjeo na kola, veselica mala me je popratila, i tako se rastadosmo, ja sav blažen da je starijoj njenoj seki već posve dobro tj. da se svojski oporavlja. Još ne bjehe ni u Zagreb stigao iz Križevaca kad li je Olgica uzela bila malo grozničati, a sjutradan u Zagreb došla supruga župana Davidovića iz Bjelovara pa kad ju slučajno sretoh i upitah za moju Minku ona odvratila da joj je sasvim dobro, ali da je Olgica legla od žestoke groznice. Protrnuo sam. Uvečer istoga dana kog sam položio uredovnu zakletvu, dakle dana najsvjetlijeg u mom službenom životu, primih u domu moga tadanjeg glavarara Zemaljske vlade odjela za pravosuđe Alojzija Kleina, od supruge brzojavku oko 10 sati. Dođi odmah! Prepanem se, da gotovo skamenim se od straha velika i potečem na brzojavni ured kako bih naručio kola iz Bjelovara na željezničku stanicu u Križevce, a nešto blizu ponoći krenem ja brzovlakom i prispjeh u Bjelovar oko polak 7 izjutra.

Stigavši na glavni trg povirim nalijevo na županov stan strepeći da li nijesu na kojoj sobi možda već prozori otvoreni (tako mi srce se nadalo) i u istinu bijahu baš na onoj sobi gdje je Olgica mala obično spavala. Sašavši pred kućom s kola, gotovo zamro od straha, vidjeh gdje na vrata juri naš momak i teško snužden pogledavši u me, gotovo prosuzi, zajauknuo: Joj, joj frajlica su noćas umrli! Dalje ne pitajte. Supruga moja rijetkog mira i razbora, zlatna vjenčana druga, stezala je srce preda mnom mekušnim koliko je znala i mogla, ali dašto ne uspjevala, a starica majka moja, divni, uzor ličke žene, ona me je kroz suze tješila: »Nemoj dobri sine plakati, baka će prepelicu slatku (tako ju je zvala), baka će nju već čuvati i u hladnom grobu.«

Pa, zbilja kad sam slijedeće godine, s proljeća skoknuo bio do Kutjeva, da primirim kuma Turkovića, kome smrt bješe otela sinčića, pošavši natrag navratio se u Pakrac, da posjetim starca vladiku Nikanora,²⁵ pred dvoranom me vladičinom, izišav preda me susretne njegov arhimandrit,

Slika 1. Potpis Budislava Budisavljevića

²² Scharlach (šarlah) što je naziv za tešku zaraznu bolest.

²³ Budisavljević je bio od 1875. godine podžupan u Rumi do 1881. kada je imenovan velikim županom u Požezi.

²⁴ Igračke

²⁵ Nikanor Grujić, (1810.-1887.), pakrački episkop, književnik, pjesnik pod pseudonimom Srb-Milutin. Istaknuo se u revoluciji 1848/49. za vrijeme srpskog revolucionarnog pokreta u Vojvodini. Godine 1861. posvećen je za episkopa u Pakracu. Đorđe MAGARAŠEVIĆ, Život i književni rad Nikanora Grujića, pakračkog vladike, Rad JAZU., 1904, knj. 156., Zagreb.

a sadanji vladika Miron,²⁶ izruĉi mi brzojavku iz Bjelovara na samu Veliku Subotu. Otvorim i ĉitam Źene moje poruku. Majka oboljela od velike groznice, al opasnosti za ovaj mah nema. Ona je tu brzojavnu obavijest na me uputila i stoga Źto sam Źelio bio vladici u ĉast i na radost kod njega provesti. Poteĉem k njemu kao bez svijesti i naruĉim kola za sjutra jutrom rano te stignem na sam Uskrs prijepodneva u Bjelovar. Starica je leŹala u groznici, a oko nje stajalo ĉetvoro slatke unuĉadi u ruhu uskršnjem. Poteĉem ljubiti joj ruke i uzmem ju tjeŹiti toboŹe kao prigovarajuĉi zaŹto se nije bolje ĉuvala, te je groznicu negdje dobila, a ona mi tihim Źaptom odvratila: »Ja ne znam sinko gdje bih bila nazebla«. BjeŹe to rijedak ganutljiv prizor motriti ĉetvoro zdrave unuĉadi u uskršnjem svjetlom raspoloŹenju kraj umiruĉe bake. Sjedio sam kod nje do pred jelo, a kad poslije jela hĉedoh k njojzi sretne me iz njezine sobe na vratima lijeĉnik vrati me natrag turajuĉi rukom poruŹenog sina, te prousti da je nastupila agonija te stoga je bolje da k bolesnici ne idem. Ne pitajte kako mi je bilo. Oko 4 h za podneva veĉ se je zlatna moja majka u 79. svojoj godini rastala bjeŹe sa ovim svijetom. A kakva je to bila nekada daŹto snaŹna i krjepka Źenska glava opisao sam u 16. br. »Vijenca« 1892. pod naslovom »*Jakota Źena*«. Nu, ovo je samo sitna sliĉica, a o njoj bih mogao knjigu napisati kao rijetku pojavu liĉke Źene. Pogreb joj je bio upravo sjajan, a sahranjena je na naŹem groblju kraj moje prepelice. I tako je smrĉu moje Olgice moje djelovanje na novom mjestu tuŹno zapoĉelo, ali baŹ tolike brige i sluŹbeni zadaci pomogli su nemalo te sam se ranije okrijepio i na tegotan posao vrgao.

PreuzevŹi upravu podŹupanije najprije sam prouĉio upravne prilike po kazivanju mojih suradnika, a i ove malo pobliŹe, te sam prema steĉenom iskustvu za nedugo predloŹio da se neki od njih premjeste na druga mjesta, a neki da se umirove; na ispraŹnjena dva mjesta Źupanijskih perovoĉa, zamolio sam bana naustice da mi se pridjele oba moja perovodna vjeŹbenika iz PoŹege. Kinfelj vrlo valjan mlad pregalac (isti je poslije iza duge teŹke bolesti umirovljen kao odvjedni savjetnik a na onaj svijet preselio pred kraj 1915.), a drugi (rodjeni sin paroha Jove u SloboŹtini) Svetozar Grubiĉ. Naspomenuo sam u po Źale da su njih obojica tiĉice mlade Źto na moju notu pjevaju, ali i zamolio da se podjedno imenuju extra statum podŹupanijskim perovoĉama i to je sve smjesta odobreno. ZaokruŹivŹi podruĉje podŹupanije da pregledam poslovanje opĉ. poglavarstava naiŹao sam na vanredno prijazan susretaj sveĉenstva jedne i druge crkve, pa kad sam druge godine poslije jednom katoliĉkom Źupniku natuknuo kako mi je godilo to ljubezno, puno pouzdanja susretanje, on mi odade toboŹe njihovu tajnu tj. on mi priznade da su im braĉa i drugovi iz poŹeŹkog polja pisali, e si boljeg, iskrenijeg prijatelja sveĉenstvu i crkvi poŹeljati ne mogli.

DaŹto da sam ja zagrijan za potrebe crkve iz petnih Źila nastojao kako bi se u Źto kraĉem roku popravili i uredili parohijalni domovi (Źupni domovi) popravile i ukrasile crkve, te sam doŹivio rijetku radost da mi je nadbiskupa zagrebaĉkog izaslanik biskup putujuĉi po svom poslu sveĉanim nekim drhtom u srcu i u glasu zahvalio Źto sam za 4. god. dana uspio urediti sve troŹne Źupne domove i crkve njihove. KriŹkoj podŹupaniji²⁷ stavljen je na moj predlog dosadanji Źupanijski tajnik u Bjelovaru Adolf Mraĉiĉ, a na njegovo je mjesto stupio Aleksandar Winkler joŹ za Vojne Krajine moj dobar drug, ĉestit ĉovjek i u svakom pogledu izvrstan ĉinovnik. Nego u djelovanju upravom ĉeŹĉe me je daŹto smetalo Źto me je svako toliko u Zagreb pozivao k saborskim raspravama tadanji saborski povjerenik Mirko Horvat pa sam morao prekidati istom sustavno upriliĉeno svoje djelovanje.

²⁶ Miron Nikoliĉ (1846. - ?), episkop slavonski od 1890 - 1941. Rodio se u sveĉeniĉkoj porodici, te je zavrŹio pakraĉku bogosloviju. Pristupio u redove Srpske pravoslavne crkve te postao monah u Orahovici. Godine 1894. godine obnovio rad Srpske uĉiteljske Źkole u Pakracu. Od 1914. do 1919. g. bio administrator Mitropolije karlovaĉke. Vidi stranice eparhije slavonske: http://www.eparhija-slavonska.org/site/index.php?lang=srp_lat. Preuzeto 10. srpnja 2009.

²⁷ Razvojaĉenjem VaraŹdinskog generalata mijenja se i status naselja Vojnog KriŹa, pa on 1873. godine postaje sjediŹte KriŹke podŹupanije u Bjelovarskoj Źupaniji.

Godine 1886. nastupom preustroja uprave pripojena je bjelovarskoj nekadanja stara križevačka županija,²⁸ te sam i ovom proputovao takoreći od sela do sela, a svagdje me je dočekalo nehinjeno poštovanje i pouzdanje seljaka i zanatlija, trgovaca, svećenika i vlastelina (...) te župan imadijaše muke hvatajući ga za obje ruke i mireći blagom besjedom jecajućeg od uzbuđenosti dok je ovaj na jedvite jade na žrvanj ustavio. Kao župan proširene županije imao sam svečanu instalaciju u županijskoj skupštini koja je tekla vrlo lijepo i časno, a meni je ostala u dragoj uspomeni osim što me je podsjetila i to bolno podsjetila na prvu skupštinu 1884. kadno je k mojoj prvoj instalaciji došla bila i moja starica majka sa svojom sićušnom unučadi. God. 1887. s proljeća umro je vladika Nikanor Grujić (nekada slavljani pjesnik Milutin) iza odužeg bolovanja, a ne dugo prije svoje smrti išao je da dočeka Njegovo Veličanstvo na prolasku kroz Požegu pa je drščući od slabosti još mogao kralja pozdraviti zanosnom besjedom. Njegova me je smrt mada je starac dobro premašio 70. veoma bolno dirnula i primivši o njoj glas od arhimandrita Mirona napisao sam, kako već ranije napomenuh, onaj čas apoteozu u 90. broju »*Narodnih novina*«, koju je tadanji glavnik unutarnjeg odjela zemaljske vlade umni Danila Stanković²⁹ ponesao ju valjda sa sobom u Pakracu toliko je puta čitao, da mi je malne cijelu naizust kazao kad bijah i ja prispio na vladčin pogreb. Ugodno dirnut budnom svijesti mojih Gjurgjevčana, pred Božić im poslao zahvalnicu štampanu u hiljadu otisaka, a ako je koja druga nije slučajno dobila dovoljan broj zahvalnica, išli su ljudi kako sam s više strana slušao k općini i odlučno zahtjevali da se i njima uruči zahvalno pismo velikog župana.

Kao što u požeškom polju uspješno sam i u Bjelovaru poradio da se privoz šljunka na državne ceste uz primjerenu cijenu okolnim općinama povjeri, a ne putem jeftinbene rasprave što kakvu poduzetniku. U Bjelovaru kad sam tamo stigao imao je slučajno tu dobavu Ličanin Omčikus Sribin i član moje crkve, pa mi je jetko prigovorio kako ne volim svoju krv, a ja mu odvratih da ne pitam za krv gdje se radi o koristi seljaka malog poreznika, pa ako mu je teško neka se tješi, jer da se isto desilo u Požezi, gdje je Židov trgovac imao šljunak da dobavi na štetu malom porezniku, pa ni ondje nisam pitao koje je vjere. Nego s istim ovim trgovcem i poduzetnikom bilo je još neprilike i veće. Imao se u selu Šemovci dograditi novi župni dvor i u velike popraviti crkva, te sam u to ime od zemaljske vlade ishodio znatnu novčanu pripomoć. Još dugo prije nego će se održati jeftinbena rasprava, moj se je nezvani poduzetnik sporazumio s duhovnim glavnikom i stao peći opeku, spremati vapnenicu uvjeren da će on, poduprt župnikom dobiti gradnju. A kad došlo do jeftinbene rasprave tu on zahtjevao desetak % doplatka, tu ja prekinem raspravu izjavom da ću ishoditi od vlade neka se odredi nova na kojoj će sudjelovati više nuditelaca. Pa tako je i bilo. A kad sam mu prigovorio da dobro znam kolikim je svađama odputio ostale nudioce, zamuknuo je. Župnik, pak koji je s početka rogoborio, ne samo da se je brzo utihao, već mi se poslije silno zahvaljivao pogotovo, kad sam mu rekao da će pri novoj raspravi polučeni popust od 5% njemu doći u prilog za više radnje, što kod župnog dvora što kod crkve. Moj odnošaj prema oblastima sudbe-

²⁸ *Zakonom ob ustroju županija* spojena je Bjelovarska županija s Križevačkom županijom te je tako Bjelovar 1886. postao središte velike županije Bjelovarsko-križevačke od 5168 km² i 267.701. stanovnika (prema popisu iz 1890. godine). Bjelovarskoj županiji pripojio se 1886. godine veći dio Križevačke županije. U sastav nove Bjelovarsko-križevačke županije ušli su i Koprivnica i Đurđevac te je tada uredbama županijska vlast mogla regulirati razvoj gospodarstva na širem području preferirajući, dakako, interese Bjelovara. Prema Kolar-Dimitrijević to je učinjeno jer je u Križevačkoj županiji postojala velika opozicijska djelatnost prema banu Khuenu. Županija je imala tri grada Bjelovar, Križevci i Ivanić, te se sastojala od podžupanija bjelovarske, križevačke, kriške i koprivničke. Cijelo područje županije bilo je podijeljeno na 66 upravnih kotara i 33 općine (1888.). Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Pretvaranje Bjelovara iz vojničkoga u privredno središte od 1871. do 1910. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., 2007., 38. Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb, 2009. 172. Milan SMREKAR, Priručnik za političku upravu, Zagreb, 1899.

²⁹ Danilo Stanković je jedno vrijeme bio hrvatski podban za vrijeme Khuena (1884.-1897.) i predsjednik Hrvatskog sabora (1897.-1898.).

nim, financijskim te inih struka te s odvjetnicima, Rojcem³⁰ i dr. RuŹićem, bio je također od prvog dana vrlo povoljan, a naprama časništvu iz stare varaŹdinske krajine novoosnovane 16. pukovnije,³¹ Źto se ikada zamisliti moŹe, topao i usrdan, pa nije čudo te sam za mog Źupanovanja uspio bio izgraditi veliku vojarnu.³²

Časnički zbor rečene pukovnije tri puta je u punoj paradi dolazio posjetit me i to kada sam postao velikim Źupanom proširene Źupanije Bjelovarsko-kriŹevačke, kada sam od Njegova Veličanstva odlikovan viteškim krstom Leopoldova reda,³³ pa najzad kad sam imao ostaviti Bjelovar, te krenuti u Liku. Sva tri puta pukovnik mi hćaše istaći da nijedan od gospode časnika, koji nije službeni zapriječen od posjeta nije izostao, iako je on to gospodi na volju pustio, da mu se pridruŹe. A kad bi večerom bivale zabave časničkog zbora, pa ja slućajno sa suprugom ne bih došao, sam bi se pukovnik oko 0 sati k meni u stan uputio i tako reći prinudio me svojom ljubeznošću da s njim odemo.

S učiteljstvom kraljevske tada još niŹe gimnazije bjelovarske, pazio sam se osobito lijepo, a da nikada trunak nesklada nijednom zgodom nije izbio, dapaće između toga učiteljstva birao sam si najugodnije mi drugove na Źetnji raspravljujući s njima o knjiŹevnim stvarima itd. Učiteljstvo gradsko volio sam iz sve mjere, dobre, plemenite trudbenike na polju pućke prosvjete, a u čitaonici sam također proveo mnogo ugodnih časova, rado se sjećajući kako sam ono kao privremeni veliki biljeŹnik Źupanijski ishodio suglasje čitavog činovništva da u društvu bude raspravnim jezikom narodni.³⁴ Źto više za večernje zabave dobrovoljaćkih društava čiji je prihod bio namijenjen bio najvećma Źkolskoj mladeŹi, ne jednoj sam curici napisao proslav ili naućio koje dijete

³⁰ Milan Rojc (1855.-1946.), hrvatski pravnik, odvjetnik i politićar. Studirao pravo u Beću i Zagrebu i 1879. godiine otvara odvjetnićku kancelariju u Bjelovaru. Politićki aktivan kao član Hrvatsko-srpske koalicije. Znaćajna osoba u politićkom Źivotu Bjelovara. Godine 1901. pokreće u Bjelovaru polumjesećnik »Budi svoj«. Imenovan 1906. godine za predstojnika Odjela za bogoštolje i nastavu. Kasnije poslije 1. svjetskog rata kao demokrat (ćlan Demokratske stranke) postaje predstojnik unutarnjih poslova Zemaljske vlade, ali se 1922. povukao ponovno u Bjelovar jer se nije slagao s politikom vlade te je dao ostavku na sve politićke funkcije. Dalje o politićkoj karijeri Milana Rojca u Kraljevini SHS vidi u: Bosiljka, JANJATOVIĆ, Politićki teror u Hrvatskoj 1918.-1935., Hrvatski institut za povijest, 2002., Zagreb.

³¹ Nakon razvojaćenja VaraŹdinske krajine osnovana je 16. varaŹdinska pukovnija sa sjedištem u Bjelovaru koja je sudjelovala u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine, gušenju ustanka Srba i muslimana 1882. godine u istoćnoj Hercegovini te na bojišnicama Srbije, Bukovine, Galićije i juŹnog Tirola tijekom 1. svjetskog rata. Źeljko PLESKALT, Bjelovarske pukovnije na europskim ratištima 1756.-1918. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraŹivaćki i umjetnićki rad u Bjelovaru*, 1., 2007., 111-124.

³² Razvojaćenje VaraŹdinskoga generalata za Bjelovar nije znaćio gubitak njegovih vojnih funkcija. Bjelovar je i dalje zadržao status grada s vaŹnim vojnim funkcijama. Najveći dio nekadašnjih vojnokrajiških zgrada u gradskom središtu i dalje je imao vojnu namjenu. Velika gradska vojarna u Mihanovićevoj ulici izgraćena je nakon ukinuća Vojne krajine 1888. godine. U nju su se preselile četiri satnije iz Broda na Savi, jer je uzdržavanje brodske tvrćave bilo preskupo. Svoj doprinos u gradnji vojarnae dao je i bjelovarski gradonaćelnik Sima BlaŹevac. BoŹidar GERIĆ, Prilozi za povijest osnutka i razvitka Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 4-5., Matica Hrvatska, Ogranak Bjelovar, 1994, 82.-84., BoŹidar GERIĆ, Povijesna urbana cjelina grada Bjelovara, *Bjelovarski zbornik*, 1990., Gradski muzej Bjelovar, 124.-127., Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, n. dj., 39.

³³ Austrijski car Franjo II. osnovao je tijekom rata s Napoleonom *Red Leopolda* (1808.), koji se dodijeljivao za graćanske i vojne zasluge. Red Leopolda imao je u poćetku tri stupnja, a 1901. je proširen na četiri stupnja. Godine 1860. propisano je da osobe odlikovane za ratne zasluge nose redove s ratnom dekoracijom, zeleno emaljiranim lovorovim vijencem, kako bi se razlikovali od osoba odlikovanih za graćanske zasluge. Stjepan ADANIĆ, Krešimir KAŠPAR, Boris PRISTER, Ivan RUŹIĆ, Hrvatska odlikovanja, Zagreb, Narodne novine, 1997.

³⁴ Godine 1871. Budisavljević je kratko bio privremeni veliki biljeŹnik u Bjelovarskoj Źupaniji. U Bjelovaru je 1835. (godina nije sigurno utvrćena) osnovana čitaonica *Cassino-Verein Belovar* koju su osnovali časnici koji su služili u Bjelovaru. SluŹbeni jezik čitaonice bio je njemaćki. U prvo vrijeme čitaonica je zatvorena za uski krug časnika, a uskoro se otvara za Źire graćanstvo, te je 1849. registrirana kao graćansko društvo. Godine 1872. u Društvo se uvodi hrvatski kao sluŹbeni jezik, pri ćemu je jedan dio zasluge za taj ćin pripao i velikom biljeŹniku Budisavljeviću. Tina GATALICA, Od oficirskog kasina do Narodne knjiŹnice, *Bjelovarski zbornik*, 1989., Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 168.

kako da pjesmu ovu ili onu valjano deklamuje. Jednom je na domaću našu zabavu došlo i to prvi put u Bjelovar srpsko pjevačko društvo iz Zagreba, a kako je već tada bilo ponešto i natruha Starčevićeve stranke³⁵ u gradu upriliče sljedbenici za istu večer zabavu na drugom mjestu i oglasili velike plakate. Vidjevši taj neskladan postupak, poručim predsjedniku hrvatskog pjevačkog društva odvjetniku dr. Ružiću³⁶ neka ne čine što su naumili, da ga lijepo molim, jer da bi inače samo društvo moglo štetu trpjeti, jedno što od činovnika javnih tamo ne bi nitko došao, te ni sudjelovao, a drugo što bi se dapače moglo desiti da javni činovnici od kojih je dosta velik broj bio članom hrv. pjevačkog društva iz ovoga istupe. Ružić dođe sam k meni i potanje se dadne uputiti u stanje stvari, a vrlo ga je ublažilo i primirilo što sam mu mogao založiti poštenu riječ da ja o nakani srp. pjevačkog društva ništa znao nijesam, te da nije u tom dolasku ni veze bilo službenog posla ili utjecaja. Najzad upita me ovaj prilično udobrovoljen, da što mislim kako bi se moglo udesiti da se oni oglasi hrv., a da širi kruzi ne opaze i krivo ne tumače jer da je on voljan poraditi da se zabava istog društva udesi koju večer poslije. Odgovorim mu prijateljski da bi se posve lasno dalo izvesti, ako se isti poziv sa istim sadržajem, ali drugim danom i znatno veći polijepi. Ova mu se moja domisao svidjela i stvar se povoljno završila i obje zabave su se održale bez ikakvih zapreka uz brojno sudjelovanje općinstva, a od večernje zabave srp. pjevačkog društva izostalo je bilo nekoliko izrazitijih političkih radikala.³⁷

Izbori u općinska zastupstva prvi put preduzeti u podžupaniji koji mjesec iza kako sam bio došao, tekli su lijepo i skladno i opet uz poruku - preporuku da se svećenstvo ne mimoide; jedino u Ivanjskoj desila se pri izboru jedna smetnja, nikle su iznenada druge glasovnice u kojima je izostalo ime svega svećenstva. Kad sam to opazio obustavim časom nastavak izbora, pa progovorim očinskom zbiljom kako je svakom izborniku na volju da bira koga hoće, ali pametnu i čestitu čovjeku nije pametno posrtati pod pritiskom tajnovitih hira ma s čije strane. Malo zatim već sam znao da je ova nova lista od nekog podmetnuta pa proturivana po krčmaru Čivutinu po mjestu, a izbor je iza moga kratka govora krenuo pravcem koji je i prije tekao u korist samog stanovništva. Već sam pohvalio Đurđevčane zbog kanalizacije njihovih livada, a sad da ovdje spomenem kako su se krasno vladali pri izboru općinskog zastupstva i načelnika iza odpusta prijašnjeg kojeg sam morao na otpust od časti općinskog načelnika iako je bio umirovljeni zemaljski činovnik, zbog raznih gadnih nedjela kaznenim putem suditi na otpust, te je moja kaznena presuda potvrđena od vrhovne zemaljske oblasti. Isti je otpušteni načelnik, inače imućan čovjek poduzeo sve i sva da opet prodre u izborima.

³⁵ Stranka prava koju su osnovali Ante Starčević i Eugen Kvaternik.

³⁶ Ivan Ružić (1849.-1915.), rodio se na Hreljinu kod Bakra. Gimnaziju je polazio u Senju, Zagrebu i Rijeci. U Parizu je studirao pravo. Stekao je svjetsku naobrazbu, putovao je po Francuskoj, Švicarskoj, Nizozemskoj te Italiji. U Beču je nakon studija u Parizu, Heidelbergu i Berlinu položio doktorat prava. Prof. Lorenz Stein savjetovao je mladome Ružiću da stupi u službu kod ministarstva trgovine, pa da bude docentom na bečkom sveučilištu. No Ružić nije pristao. Godine 1874. pozvao ga je ban Ivan Mažuranić u povjerenstvo stručnjaka i upravnih vještaka, koji su imali vijećati, te predlagati mjere za sustavno promicanje grana gospodarstva u Hrvatskoj. Svoju je funkciju vrlo savjesno i dobro obavljao. Dvije godine kasnije 1876. postao je dr. Ružić odvjetnik i javni bilježnik u Bjelovaru, gdje je ostao više godina, do 1888., kada se preselio u Zagreb kao javni branitelj. U Bjelovaru je postao utemenitelj i vođa Stranke prava. Dr. Ivan Ružić odlikovao se i kao govornik u Hrvatskom saboru, gdje je zastupao koprivnički izborni kotar, ispred Starčevićeve stranke prava (zvani domovinaši po njihovom glasilu »Hrvatske domovina«). Dr. Ivan Ružić bio je u vodstvu Starčevićeve stranke prava (domovinaši) i jedan od važnih ljudi u vodstvu stranke poslije raskola pravaštva 1895. godine.. Vidi u: Saša DMITROVIĆ, Vijesti iz prošlosti, *Sušačka revija, Glasilo za kulturu i društvena zbivanja Hrvatskog primorja kvarnerskih otoka i Gorskog kotara*, (dalje SR), br. 37., 2003.,79., Igor ŽIC, Dr. Ivan Ružić, SR, 2/3., 1993., 29., Stjepan MATKOVIĆ, Afirmacija Khuenove autokracije: Izbori za Hrvatski sabor 1897., *Časopis za suvremenu povijest*, 3., 1997., 470. Vidi i stranice Spomeničke knjižnice Mažuranić-Brić-Ružić <http://www.villaruzic.hr/biografije.html>, pristup ostvaren 30.VI 2009.

³⁷ Pristaša Stranke prava.

Tek kad sam izjutra oko pola 9 prispio u Đurđevac na okupu sam našao silan broj izbornika. Dočekali su me sa hrvatskim trobojnicama, a kad sam među njih stupio, stali su mi pokazivati štampane glasovnice dviju boja, crvene i plave. Naskoro se obavijestim da je to tako uređeno od strane stranaka od kojih je jedna za staroga načelnika, a druga za novoga kandidata. Prekrilo mnoštvo tratinu oko crkve, a ja iako sam neobično dugačak i zvonka glasa, na stolicu se uspnem pa progovorim ljudstvu neka bira kako ko misli, da će biti korisnije za općinu, ali neka se drži red i vlada mir, a jedna i druga stranka neka izaberu svoje pouzdanike od tri lica koji će u ime njih uza me i uz perovođu činovnika kotarske oblasti paziti i bditi da se imena novih općinskih zastupnika točno pribilježe. Još sam ih upozorio kako bi dobro i uputno bilo da između velike gomile svijeta otvore unakrst prazan prostor, e bi se što brže mogli predavati glasovi, jer da bi se inače izbor mogao zategnuti do navečer. Sve su to čestiti ljudi dobro razumjeli, voljno prihvatili i do nešto 2 sata za podnevom već je proglašen izbor novog općinskog zastupstva koji je tekao u najboljem redu, a ovi kojim je za prijašnjeg načelnika stranka propala dospjevši u manjinu dosta znatnu.

Još bih želio pribilježiti prve izbore u karlovački crkveni narodni sabor³⁸ što su za mog županovanja 1888. godine obavljani, a koji neobično karakterišu utjecaj dobra i vješta upravnika (kako bez procjene o sebi smijem reći). Željelo se u kruzima s kojima sam se uvijek lijepo pazio, da izabran bude na strani križevačke pukovnije tj. u jednom izbornom kotaru predstojnik unutarnjeg odjela zemaljske vlade Danilo Stojković, a u drugom kotaru, dakle iz bivše đurđevačke pukovnije, narodni zastupnik dr. Vaso Đurđević,³⁹ koji je međutim, kako se je znalo i u Korenici kandidovao. Da će ovi kandidati uspjeti mene je uvjeravalo više paroha iz jedne i druge pole tadanje županije osobito domaći paroh protopop Šteković, a kad sam kao izbornik i sam pošao ranije na biralište, ustavi me jedan činovnik križevačke imovne općine, Srbin, pa mi šapne, da je opozicija na obje strane sigurna, te da će biti na Križevačkoj strani tadašnji načelnik u gradu Ivaniću, a u đurđevačkoj Vejin Kajić iz Koprivnice. Pogledavam ga u čudu pa mu spomenem, kako su mene uvjerali, da će prema želji najuglednijih Srba proći Stanković i Đurđević, ali on me svom zbiljom uvjeravaše, da je onako kako je on kazao.⁴⁰ »Ajdemo, de na biralište« rekne ja, »pa, što Bog dade«. Na okupu je bilo u velikoj zgradi crkvene općine vrelo vrlo mnogo izbornika. U jednoj su dvorani imali izbore jedne pole, a u drugoj druge pole izbornici. Udem među izbornike Križevčane pa u čudu zapitam jednog izbornika, zar je istina, što čujem, da oni ne kane birati presvijetlog Danila

³⁸ Crkveno središte Srba u Austro-Ugarskoj bilo je u Hrvatskoj, odnosno u Srijemskim Karlovcima. Od 1868. kada je Ugarski sabor ozakonio srpsku crkveno-školsku autonomiju u crkvenim granicama karlovačke metropole, pravoslavno građanstvo i seljaštvo sa cijelog područja Hrvatske i Slavonije pod srpskim imenom se politički organizira i povezuje sa Srbima iz južne Ugarske oko Srpskog narodno crkvenog sabora (SNCS) u Srijemskim Karlovcima kao središnjega samoupravnog tijela. (Službena vlast u Dvojnoj monarhiji nije službeno priznavala pridjevak »srpski« i »narodni« SNCS-u, nego samo grčko-istočni.) Zahvaljujući pravu sudjelovanja na tom Saboru imali su širi slojevi pravoslavnog stanovništva s vojno-krajiškoga područja u Hrvatskoj i Ugarskoj već od kraja 17. stoljeća mogućnost povezivanja i organiziranja. SNCS nije imao državno-političke ovlasti, ali su izbori za SNCS i sudjelovanje u njegovom radu na istoku Hrvatske znatno pridonijeli političko-stranačkomu organiziranju i homogeniziranju širih slojeva srpskog stanovništva u ugarskoj polovici Monarhije, koje, pak, nije moralo biti pismeno niti plaćati određenu visinu poreza da bi imalo pravo biranja saborskih zastupnika ili pravo zastupničkog sudjelovanja u SNCS-u. Srpski nacionalni interes bio je u pretvaranju srpske crkveno-školske autonomije u ugarskom dijelu monarhije u političku samoupravu. Nives RUMENJAK, Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 43.-49.

³⁹ Vasa Đurđević, do 1878. član Srpske narodne slobodoumne stranke Svetozara Miletića, a kasnije pristaje uz unionističku Narodnu stranku.

⁴⁰ Budisavljeviću kao lojalnom provoditelju Kluenove politike stalo je da budu izabrani oni Srbi koji stoje na pravcu vladine režimske politike. Vodstvo SNCS i patrijarh su bili najuže povezani sa režimskom srpskom elitom u Hrvatskoj i mađarskim državnim vrhom, koji su i imenovali partijarhe SNCS, iako se time kršila hrvatska i srpska autonomija iz nagodbenog ustava (Hrvatsko-ugarska nagodba 1868.).

Stankovića, umnu glavu kakvih je malo, a uglednika od prvih u zemlji i počnem mu potanje opisivati ko je i što je Danilo Stanković. Dok sam ja govorio prikupljalo se sve to više izbornika koji su me slušali sa najvećom pažnjom, a protivni kandidat, valjda siguran u svoju većinu, nešto plahe čudi nije mario ili nije htio čuti kandidacioni govor, te je na koncu pao jer je velikom većinom izabran Stanković. Misleći da smo na đurđevačkoj strani sa izbornim poslom gotovi, navratimo se da pozdravimo predsjednika protu Mojića, a on me čisto zbunjen priupita, zašto da ja ne primim kandidaturu u njihovom izbornom kotaru, već da se pusti običan trgovac u crkveno narodni zbor, u čije se poslove ni malo ne razumije. Odgovorim mu da je meni preporučeno s više strana ime poznatog i mnogo hvaljenog rodoljuba Vase Đurđevića pa s toga da ni pomišljao nisam na svoju kandidaturu, a ako bi slučajno Đurđević bio izabran i u Korenici, te izbornici željeli da ih zastupam ja, u tom slučaju ja ću se njihovoj volji i želji prikloniti.

Inače, protukandidat Vejić je propao, a Đurđević je izabran, ali se je zahvalio jer je »prošao« u Korenici, a onda je po čičoj studeni došlo do novog izbora, i ja sam se našao u Karlovcima. Niko mi od zemaljske vlade ni riječcom nije isticao kakve želje i ja sam, došavši dolje, ostao izvan stranaka s pokojnim umnim dr. Stojanovićem. Vrlo žestoka borba vodila se tada i srpska radikalna stranka upravo je bijesno nasrtala na tadanjeg patrijarha Angjelića, te se je ovaj s kraljevskim povjerenikom dogovorio da predloži raspust kongresa. Čuvši za to ja sam obojicu odgovarao od tog nauma. Malo zatim sam žicom zamolio velikog župana Kuševića⁴¹ koji je tada boravio u magnatskoj kući u Budimpešti da mi ishodi kod Njegova Veličanstva audijenciju, sad se pravo već ne sjećam zbog koje stvari, ali mislim povodom mog odlikovanja Viteškim krstom Leopoldova reda. Dobijem odgovor da ću biti primljen u četvrtak, te se zaputim iz Karlovaca ravno u Budim i pođem kad je na mene red došao pred apostolskog kralja. Zahvalim se dolično, a kralj me upita, kako je u Belovaru, jeli nova kasarna već gotova. Odvratim da je kasarna koju sam mu pokazao kada je tamo boravio već sasvim uređena, ali ja da ne dolazim iz Bjelovara, već sa srpsko crkvenog narodnog sabora iz Karlovaca. »A kako je tamo, kako teku rasprave?« upita me kralj, a ja mu na to odvratim što sam znao i mogao, odupirući se naumu da se kongres raspusti, jer da bi bolje bilo pustiti mutnu vodu neka sama polagano otječe, nego zapodjeti novu izbornu borbu dvojbena uspjeha. »A jeste li govorili sa Treforom?«⁴² Nijesam, Vaše Veličanstvo«, odvratim ja. Već o podne za jelom ministar Bedeković⁴³ reče mi da je Trefor bio pozvan u audijenciju pa da se očekuje sutra u 12 sati. Odem k njemu razložim mu stanje stvari i on izjavi da će svakako zagovarati moje mišljenje ako dođe do predloga za raspust. Onda me priupita što je sa izborom vladike pakračkog u crkvenom sinodu. »Miron Nikolić, arhimandrit blaženog vladike Nikafora Grujića bezuvjetno je najpodobniji i najsposobniji«, reknem ja i da za to jamčim obrazom i glavom, ali da ne mogu znati kada će se održati »mali sinod«. A on primjetiše: »E ako bude trebalo pobrinuti ćemo se da sveti Duh pravim pravcem zadahne sveti sinod.«

⁴¹ Svetozar Kušević, (1823.-1911.), veliki župan srijemski, pravnik i zastupnik Narodne stranke u Hrvatskom saboru. Istakao se kao poslanik ispred grada Požege u Ugarskom saboru protiv mađarskih posezanja za Hrvatskom i Slavonijom. Godine 1850. postaje savjetnik Zagrebačke županije, a 1861. veliki župan Srijemske županije, na kojem je bio sve do 1874. godine. U tom razdoblju, ali i poslije postao je pristaša unionističke opcije u hrvatskoj politici. Također je bio biran za zastupnika u Srpskom narodno crkvenom saboru u Srijemskim Karlovcima. Kao predstavnik Hrvatskog sabora bio je na saboru u Požunu (Bratislavi), te vodio niz delegacija koje su išle u Beč i Peštu. Bio je i član Banske konferencije. Poslije se bavio pisanjem raznih članaka po novinama (Naše doba, Srpski narod). Vasilije KRESTIĆ, Svetozar Kušević - skica za jednu političku biografiju, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, 4., Beograd, 1999., 37.-50.

⁴² Mađarski ministar Ágoston Trefor.

⁴³ Koloman Bedeković, (1818.-1889.), hrvatski ban 1871-1872., pristaša unionističke Narodne stranke u Hrvatskoj, hrvatski ministar u Beču.

Međutim nije trebalo ničijeg utjecaja: dični vladika Miron i danas sretno i bez pritiska upravljao. Uostalom ja sam i poslije dolazio iz Like ponovno u karlovački crkveni narodni sabor susretan od patrijarha biranim i najljubaznijim načinom, ali ostavši lično iznad stranaka, iako sam voljno radio utjecati na kraljevog povjerenika, s kojim sam se dašto vrlo dobro pazio i na samog patrijarha u smjeru što uspješnijeg unapređivanja crkvenonarodnih potreba. Sudjelovao sam i u izboru patrijarha Brankovića⁴⁴ sa još četvoricom zastupnika iz ličko krbavske županije, pa kako mi nije bio osobito s voljom, a ni ostalim ličkim zastupnicima, tadanji plašćanski dakle i lički vladika Živković, priveo sam bez da bi mi iko s koje strane preporučio kandidaturu vladike Georgija Brankovića, moje Ličane, te sam mu izručio poklon, poštovanje i pouzdanje Like i Krbave, dašto na veliku radost njegovu. Bilo je ljudi koji su mislili, ako i nijesu reći se usudili, da sam tako možda koristi svoje radi, ali ja u malo ne pune 42 godine službovanja nijesam ni u zemlji ni van zemlje za moj rad i moje javno djelovanje nikada ni trunčice jednog niti sam očekivao niti sam primio, iako je bilo prilike, niti bih primio bio ni za što na svijetu, sebe i svoga obraza i svoje savjesti radi.

Da se malo osvrnem na izbore u zemaljski sabor.⁴⁵ Prvi izbori bili su negdje u proljeće ili ljeti 1885. godine, a tek neke po godine ili nešto više iza mog dolaska u Bjelovar. U dva kotara do tada su birani i opozivani, a u 3 kotara prolazili su kandidati blaži, mekši. Prema dogovoru u središnjem izbornom odboru kandidovani su ove godine u svih 5 kotara pristaše tadanje zemaljske vlade, ili kako su ih opozicionari zvali Mađaroni, i ovi su sretno prošli odnosno u kotaru grđevačkom i garešničkom sa 2/3 većine prošli proti uglednim kandidatima Obzorove stranke,⁴⁶ odnosno krajnje ljevice od kojih je župnik hercegovački pravaš Pave Brantner⁴⁷ već 3 godine zastupao garešnički kotar.

Priznati moram da se tada kod priprema za izbore u Sabor u bjelovarskoj županiji donedavno varaždinskoj krajini ni sa strane opozicije nije radilo strastveno, a kamoli prostije godeći protivnu narodnu stranku i njene ljude i odličnike itd. Nasuprot gotovo predaleko u ljubeznivosti išli su kandidati opozicije. Tako je primjerice u Velikom Grđevcu kandidovao župnik Stipe Turzan,⁴⁸ čovjek miran, dobar, razborit, dapače umiljat, koji bi često kad bi dolazio svojim poslom u Bjelo-

⁴⁴ Georgije Branković (1830.-1907.), arhiepiskop karlovački, mitropolit i patrijarh srpski od 1890. do 1907. godine.

⁴⁵ Hrvatski sabor.

⁴⁶ Neodvisna narodna stranka naziv je za političku stranku koja je 1880. godine u Bansknoj Hrvatskoj osnovana od strane bivših članova Narodne stranke na čelu s Matijom Mrazovićem. Razlog za odlazak iz stranke bilo je nezadovoljstvo prevelikom popustljivošću narodnjaka prema nastojanjima mađarizacije Hrvatske. Iako nije formalno bio član, jedan od glavnih pokrovitelja i vođa stranke bio je i Josip Juraj Strossmayer. Glavno glasilo stranke bio je *Obzor*, pa su se nazivali i *obzoraši*.

⁴⁷ Od početka 1880-ih godina Stranka prava od male »sekte« istomišljenika iz vremena prije ustanka u Rakovici 1871. prerasta u narodni pokret sa širokom bazom sljedbenika, u čijoj će društvenoj strukturi s vremenom sve važnije mjesto pripadati i katoličkom svećenstvu. Na području Bjelovarske županije, koja je nastala ukidanjem Varaždinske krajine, u izbornom kotaru s biralištem u Garešnici za zastupnika u Hrvatskom saboru izabran je na izborima 1878. i 1881. godine Pavao Brantner, kandidat Stranke prava. Pavao Brantner rođen je u Capragu kod Siska 1842., za svećenika je zaređen 1865. Godine 1870. postavljen je za kapelana u Zrinskom Topolovcu, a za župnika u Hercegovcu i Kapeli. Nakon što je postao saborski zastupnik imao je problema u župi. Kao pravaš Brantner je teško napredovao u službi. Umro je 1916. godine. Više o Brantneru vidi u: Stjepan KOŽUL, Svećenici bjelovarskog kraja. Dio I. Bjelovarski dekanat, Zagreb, 2007., 338.-339., Jasna TURKALJ, Prilog životopisu pravaša dr. Jurja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici (1874.-1910.), *Croatia cristiana periodica*, 54., 2004, 124., »Naši dopisi«, *Obzor*, br. 214., 18. 9. 1878., Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (NAZ), Knjiga preminulih svećenika Nadbiskupije zagrebačke, 1912.-1977. (Matica II., 1912.-1977.), 19., »Nekrolog«, *Katolički list*, br. 36., 7. 9. 1916.

⁴⁸ Stjepan Turzan (1841.-1903), dugogodišnji kapelan i župnik u selima bjelovarskog kraja Nova Kapela, Bistra, Donji Mosti, Nevinac. U Donjim Mostima počeo gradnju crkve Sv. Benedikta. Na izborima 1885. je bio kandidat Neodvisne narodne stranke. Stjepan KOŽUL, Svećenici bjelovarskog kraja. Dio I. Bjelovarski dekanat, Zagreb, 2007., 417.-421., Glasilo općine Kapela, 2009. 11.

var, bio mojim gostom. Ja sam došao bio rano jutrom na biralište da rukovodim izborom, a onda u istu svrhu da se zaputim u Garešnicu, pa kako još ne bješe u Grđevcu izbornika, a ni u župnom dvoru domaćeg župnika već je ovaj služio misu, pođem i ja u crkvu dok je doslužio »crnu misu«. Poslije se zaputim u župni dvor i nađem već 5-6 katoličkih popova na okupu pa ću ja polak u šali polak u zbilji, da će za svog kandidata, kako me izvjestiše vjerodostojni ljudi, skucati možda 40 glasova dočim je kandidatu narodne stranke ujamčeno 110 glasova, pa stoga da bi možda bolje bilo da ovoga puta ne kušaju sreću, a na svoju neradost.

Oni najprijazniji odvratit će da se dadu nasamariti, pa ma i propali da će svakako svoga druga Turzana kandidovati, ali ne vjeruju da bi ovaj mogao podleći svom protivniku Tudiću iako je potonji do nedavno bio načelnik u općini Severin. I ponudiš me da malko sjednem da s njima malo založim ili pijucnem malo rakije, ako već neću uzeti kavu. U posve prijateljskom razgovoru pođemo mi na biralište i ja šapnem kandidatu Turzanu neka siplje kako zna i umije, ako će malko i krupnije, ali jedno da ga molim, neka u svom govoru ne kara osobu bana, ministre ili druge. On je govorio živahno, oštro, sve to vruće, ponajviše dašto na krivu, razdiobu šuma, na velike poreze, na mađarsku prevlast itd., al na jednom zaboravi na svoje obećanje pa počne oštro karati samog bana. Zamolim ga da se malo k meni spusti, pa mu baš prijateljski opet šapnem, neka nebi napadao osobu kako mi je to obećao, jer da bi ga morao pozvati na red. Ovaj šapat među nama je za čudo štetno djelovao na njegove uostalom ne mnoge izbornike, a podigao krila izbornicima konzervativnog kandidata, koji su stali šaputati kako župan popa krpi!

Tek moj Stipe nastavio mirno do kraja, a kad došlo do prvog glasovanja uistinu ga je dopalo samo 41 glas, a Stjepanu Tudiću 110 glasova od prisutnih, a svemu je bilo odsutno svega 9 ili 10 izbornika. Vidjevši ovo božji uglednici da su pali nimalo se ne bjehu razžestili. a kamoli razžalostili, već nasuprot mene zamoliše da izvolim s njima i k njima bar na zajutruk; a ja ne mogah na ljubezni poziv pristati, prvo jer je predstojalo drugo čitanje izbornika, a drugo jer bi se moj postupak mogao krivo tumačiti na štetu možda njihovom glasu i meni. Pa što uradiš ti poštenjaci poslije? Kada sam u mojoj sobi objedovao oni mi poslaše druge s pozdravom s kojima sam otišao u gostionu gdje sam ih počastio čašicom vina, i otpratili me do kola izmjenjujući pozdrave supruzi mojoj i djeci našoj.

Sjutradan je donekle isto tako glatko išlo i u Garešnici gdje je protikandidatu narodne stranke mom predšasniku umirovljenom velikom županu Davidoviću stajao dotadanji zastupnik kotara ju-načiti Starčevićanac rječiti saborski župnik Pavao Brantner. Kad sam došao na biralište, pozdravim ga usrdno i šapnem mu, da je kako čujem, slabo za svoj izbor radio, jer jedva da će dobiti 1/3 glasova, a 2/3 da će dopasti njegovom protivniku. On se prijazno smješkao i kao što mi je jučer rekao Turzan, tada i on izjavi da mu baš nije bogzna tako stalo do mandata, ali za volju stranci da se morao kandidirati. Za stolom pri izboru sjedio je kraj mene, govorio je prije početka izbora upravo sjajno, ali to sve nije pomoglo. Ispalo je sve tako kao sam ja prorekao. Poslije prvog čitanja, gdje su već stajali glasovi od nekih 120, oko 30-tak za Brantnera, a 10-tak za Davidovića i još 10-tak odsutnih, izbor je naravno i prije drugog glasovanja bio odlučan, ali neki trgovac navratio širu gomilu svijeta, pa dok sam ja iza prvog glasovanja sjedio pod lipom za stolom i čitao neku knjigu čekajući dok hrupi vrijeme drugom glasovanju ni zamjetio nijesam kako se je na biralištu nakupila velika gomila od 200 duša i starijih i mlađih, dok odjednom nastadoše burno klicati: Iznovice izbor! Iznovice izbor! Mi ćemo našeg branitelja (Brantnera) opet birati! Skočim među njih da im rastumačim, kako je izbor već prvim glasovanjem odlučan, a drugo glasovanje da će se skoro preduzeti, pa da njima tu mjesta nema, jer nijesu izbornici, ali gomila je tako bijesno vikala, psovala, grdila, da nitko nije mogao čuti nijednu moju riječ. Među njima bilo je, opazio sam namah, vrlo mnogo ljudi napitih, a mnogo njih imalo je štapove u ruci, drugi kamenje u džepovima, jedan starac ispuknuo je štampani proglas pa mi je turao pod nos da vidim potpis Ante Starčevića i vikao bog će znati što sve ne, za-

htjevajući da narod glasuje tj. široki slojevi,⁴⁹ a birani izbornici da su svi lopovi. Starac mi gotovo šaku pod nos naturio, ali ja ga ne htjedoh odgurnuti, već kušah iznovice da do riječi dođem.⁵⁰

U taj mah poskoči neki Miloš, čije prezime već ne pamtim, grozna ljudeskara iz nekadašnje berečke satnije, gdje sam ono 1869. godine službovao, a koja je kao općina potpala pod garešnički kotar, pa rekne što ga snaga nosila: Mir junaci! U kraj braćo! U kraj junaci! A kad braća ne htjela poslušati, obori jednoga dvojcu li, gurajući se jednim laktom kroz gomilu, k zemlji. Nato se pogne većina ljudi, da vidi, što se dogodilo, i prestane vika, te ja dođem do riječi, i progovorim jasno, glasno, voljko, a baš milostiva srca.

Sjećam se i danas bar od publike uvoda: Dobri ljudi, čestiti ljudi, nevoljna braćo! Koja vas je smutnja nije li amo dovela i na to griješno djelo navela, da smetate svog očinskog prijatelja, svog župana u službenom poslu njegovom, Vi koji i nijeste izbornici, bijedni moji zavedeni ljudi! Čuli ste ili ste vidjeli da je onamo gore između škole i gostione 12 oružnika, pa da samo zvižnem moglo bi vas desetak u til čas, ranjenih ili mrtvih o zemlju ljusnuti, ali ja bih volio da s mene glava, nego li da se tebi, bijedni brate, a ma i što dogodi ovde. Dakle čujte, što je i kako je u stvari. I onda sam im razložio sve, a oni me malo gledahu, slušahu, i kada sam im kazao da ih je neko ludo prešo, odmah se počnu ispričavati, a onda sam pogurao ostale članove izbornog povjerenstva, da se po drugi put pročita listina, rekao sam im, da se imadu okupiti oko mene, ako ih koji bude imao što moliti ili tužiti, neka iza čitanja k meni u općinu dođu, kako ne bi morali u daleki Bjelovar putovati. I što se je zbilo? Dobra dva sata primao sam pojedine stranke, a da ništa ne bjeħ ni založio, a onda sam tek 2 jaja kod liječnika uzeo, nešto kruha i jednu čašu vina, pa sam se kući odvezao.

Kod proširene bjelovarsko-križevačke županije su poslije 3 godine također držani izbori, i kod ovih je opet od 15 izbornih kotara u 12 izabran svugdje kandidat Narodne stranke. A od ostala 3 nijesam dao da se u gradovima Križevcima i Koprivnici iko kandiduje, jer ne bih mogao ni proći, dočim je u Moslavini protukandidatu Josi Miškatoviću,⁵¹ prošao kandidat dr. Josip Frank⁵² s nekih 12 glasova većine, samo s tim računom ako je kao i u susjednoj općini našega kotara, koja je u Križu također birala, sa sobom doveo 42 izbornika.⁵³

⁴⁹ Prema izbornom zakonu od 15. VII 1881. izborni cenzus za izbornike gradskih općina iznosio je 10 forinti izravnog poreza. U seoskim općinama za izbornike posjednike 30 i 15 forinti, a za birače posjednike 3 forinte. Obrtnici, trgovci, činovnici da bi mogli imati neposredno biračko pravo morali su imati 20 forinti izravnog poreza. Stanovnici seoskih općina imali su izbornu pravo obavljati i posredno i neposredno. »Izborni red za Krajinu«, *Narodne novine*, 4., 5. 1. 1883., Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980., 101.

⁵⁰ Stranka prava je kako dokazuje i ovaj odlomak iz memoara vrlo rano stekla utjecaj i mnogo pristaša na bjelovarskom području bivše Vojne krajine, koji su između ostalog, doprinijeli i prerastanju te stranke u široki narodni pokret u drugoj polovici 80-tih godina, prema Mirjani Gross »zlatno doba pravaštva«. Vidi: Jasna TURKALJ, *Stranka prava i izbori za Hrvatski sabor na području bivše Vojne krajine 1883. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, 36., 3., Zagreb, 2004., 895.-1322.

⁵¹ Josip Miškatović, publicist i političar (1836.-1890.). Svršio je filozofsko-teološke znanosti u Zagrebu i Đakovu. Od 1861. godine postaje zastupnik Narodne stranke, da bi kasnije postao jedan od njezinih vođa. Pisao u Pozoru, uređivao novine *Novi Pozor*, *Zatočnik* i *Obzor*. Zbog članka u Zatočniku o konzorciju za isušivanje Lonjskog polja, koji je kompromitirao bana Raucha, tužen je zajedno sa prvacima Narodne stranke Vončinom i Mrazovićem vojnom sudu u Petrinji 1871. godine, no međutim svi su oslobođeni. U doba stabilizacije dualističkog sustava u Austro-Ugarskoj svojim političkim oportunizmom udaljuje se od prvaka Narodne stranke, a kada oni osnivaju novu Neodvisnu narodnu stranku odvaja se konačno i od njih. Ubrzo zatim povlači se kao urednik *Obzora*, te od 1882. do smrti radi kao arhivar u Zemaljskom arhivu u Zagrebu. *Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, (dalje OE), 5., L-Nigh, Zagreb, 1979., 506-507.

⁵² Josip Frank (1844. - 1911.), hrvatski političar. Od 1877. do 1890. istupao je u političkom životu samostalno, ne priključivši se nijednoj političkoj stranci. Kasnije se u svom političkom djelovanju približio pravašima te se na poticaj Frana Folnegovića 1890. konačno kao saborski zastupnik i priključio Stranci prava. Nakon raskola Stranke prava, stranačka struja koju su predvodili Starčević i Frank prerasla je u Čistu stranku prava, sa stranačkim dnevnikom *Hrvatsko pravo*. Stranka 1904. mijenja ime u Starčevićanska stranka prava te pod Frankovim vodstvom nastavlja svoj razvoj. Od 1905. Josip Frank postaje oštar protivnik projugoslavenske politike novog kursa, kasnije Hrvatsko-srpske koalicije, te saveznike u borbi protiv Koalicije od 1906. traži u kraljevskom dvoru i krugu oko austrijskog prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, Zagreb, 2001.

⁵³ Radi se o izborima 1887. godine, kada se Frank kandidirao u kotaru Vojni Križ gdje je i izabran.

Na sve brzojave, pozive i molbe, neka osobno dođem na biralište i ja, jer da će onda izbornici kud i kamo voljnije i hrabrije postupati, nijesam se htio odazvati, ali za to sam, sjećam se dobro, od pokojnog dr. J. Franka primio pismo, u kojemu mi se vrlo toplo zahvaljuje za moje »korektno« vladanje.

Međutim, kada je riječ o saborskim izborima, samo ću ovdje još dodati, da sam za 13 godina županovanja u Lici proveo 3 puta te izbore, a u svih 10 izbornih kotara, da je pobijedila Narodna stranka, premda se ja iz Gospića u nijedan kotar makao nijesam. Isto tako pod prisežnim imenom bi mogao reći, da za izbore nikada nikome po novčića dao ili obećao nijesam, ali valja primjetiti i to da na do nedavnom krajiškom teritoriju, tada još nije bila razrađena jača ustavna svijest, a u drugu ruku onda je bio kudikamo manji broj izbornika, pa se to mora i zbrojno uzeti u račun. Iako bi bilo griješno ne priznati, da je poštena, revna i produktivna uprava, svakada u prilog oblasti i njenom snalaženju radila i desetak godina poslije da što drugi zamašniji je utjecaj ovdašnjih rodoljuba na šire slojeve pa i u ovima kud kamo veći broj ljudi, koji i sami znadu bistro misliti i odlučno raditi.

Kako sam već prije naveo godine 1886. zapala me čast pokloniti se Njegovom veličanstvu u Požegi, pako 1887. odveo sam vladaru deputaciju križevačke županije (blizu 100 članova) u Čakovec, gdje su opet bile vojne vježbe, pa je Njegovo Veličanstvo primilo deputacije iz bjelovarsko-križevačke i varaždinske županije i područnih gradova. Kako je prije toga preminuo bio slavni vladika pakrački Nikanor Grujić, zamolio sam njegova tadanjeg zamjenika arhimandrita Mirona, da bi se deputaciji pridružio.

Pozvao sam ga na konak, pa sjutradan odvezao tamo do Varaždina. Ovdje se je ogromna bjelovarska deputacija poklonila na željezničkoj stanici tadanjem banu, a ja sam ga pozdravio kićenim govorom, onako po lički, našto je nastalo vanredno bujno i burno klicanje članova deputacije, a kao što sam primijetiti mogao, sam je ban bio neobično dirnut. Kad se je okrenuo da na pozdrav odgovori, iznova zagrme burni poklici deputacija, a ja na to obustavih u neke početak njegova odgovora, mahnuo rukom te nastavih ili bolje završih. Poklici i poklici nebirani i ne naručeni jasno, glasno govore: Dođi k nam, svijetli bane, dođi k nam što skorije i u naš kraj, i naš kotar, pa da vidiš kako će te skraja na kraj, dočekati, popratiti burni »Živio«. Stoput sam arhimandritu Mironu napomenuo, kako je običaj, kad se predstavljaju kralju pojedinci, da se pridoda koje i što je koji, kako bi lakše mogao apostolski kralj primjetnuti koju riječ ili osloviti predstavljenog mu člana deputacije, pa stoga da ću, kad ću prvog od svih članova naše deputacije predstavim, izrikom napomenuti da je on Verweser des Serb. griechiseh-orientaliseh Bistums (kako ja tada bila već službena fraza) im Pakrac, našto će jamačno Njeg. Veličanstvo primjetiti da žali još uvijek ranu smrt mnogozaslužnog vladike Grujića, pa dovrgnem: pa ti onda pobratime Miladine (tako mu je krstno ime bilo) kreni ili odvrati: auch die ganse Diäceze, Euer Majestät, ist tiefste Trauer gehüllt, nach dem hochverekrlan Bischof imdrühmgekrönten Diehter.

I sve je teklo kako sam ja predskazao, pa kad kralj je izustio one sažalne riječi, a moj ti arhimandrit ni bijelo ni crno, već gotovo ukočenim glasom zuspreda se. Nu čuda! Što sam ga zato na povratku do mile volje peckao i brckao, a on mi skromna duša od djetinjstva svoga, gotovo stidljivo odvrati: a ma steglo, mu brate, nešto u vratu pa za živoga Boga ne mogoh prosloviti riječi. Godinu poslije, 1888., oktobra mjeseca stiglo je Njegovo Veličanstvo na velike vojne vježbe i u Bjelovar, te me je zapalo da ga u Križevcima dočekam, a treći dan u večer opet do Križevaca odpratim. Ovdje na stanici imao ga je bio pri dolasku po mom predlogu pozdraviti gradski načelnik, ali iz moga je predloga mnogo toga u previšnjoj kabinetskoj pisarni brisano jer je putovanje Njegova Veličanstva, teklo u vojničku svrhu, pa se putnika nije smjelo u manjim mjestima ili postajama ustavljeti. To sam ja tadanjem načelniku za vremena priopćio, pa i na stanici kraj grada Križevaca ponovio, ali on, došavši s gradskim zastupstvom, nije se dao uputiti, premda sam mu

izrikom naglasio, da mi u samom gradu Bjelovaru, gdje će kralj provesti puna tri dana, gradski načelnik neće imati izustiti pozdravni govor, jer je i ta točka brisana, već jedino veliki župan županije i gradova da će imati prilike pozdraviti vladara na čelu velikih deputacija od 5 županija i 11 gradova.

Kad me nije htjeo poslušati, upozorim prisutnog bana, koji u veče iz Zagreba u Križevce bješe prispio, na čudno ponašanje načelnikovo, na što mu ban glavom ponovi što sam mu ja prije rekao. Držeći da će kako treba razumjeti i uvažiti ovu uputu, namalo sam se začudio polazeći k mojim kolima, da se vozim ispred kraljevske kočije, kad sam čuo, kako gradski načelnik križevački ciplje oporbenim duhom nakrivljeni pozdravni govor, i to njemački. Dvorski vlak bješe stigao negdje oko pola 5 u jutro, dočekan i pozdravljen na svim stanicama, makar da se još davno za dan znalo nije, a u Križevcima se našlo (osim bana i mene) gradsko zastupstvo, unijatski arhimandrita Hranilović,⁵⁴ sve javne oblasti i uredi, pa i mnogo građanstva. Čim bješe vlak stigao, predstavio me je ban grof Khuen-Hedervary Veličanstvu, a poslije i vladike itd, nu međutim bješe izašao iz posebna vagona gost kraljev, malo poslije kralj Engleske, pa i pokojni kraljević Rudolf,⁵⁵ i još vrlo visoke gospode, kojim sam također namah predstavljen.⁵⁶

U Bjelovar stigismo iza 8 h, a iza kratkog poćinka imalo se je obići okolo naokolo razne crkve, pa razne zavode itd. U Bjelovar bješe stigao i patrijarh srpske pravoslavne crkve glavom, a sakupilo se do 70 svećenika iste crkve, dabogda ni manje katolićkih sa zagrebaćkim nadbiskupom Mihalovićem, slavnim vladikom đakovaćkim Strossmayerom, biskupom senjskim Posilovićem⁵⁷ i unijatskim Hranilovićem. Svi su ovi crkveni dostojanstvenici kralja doćekali pred konakom, tj. pred stanom velikog župana, sa više nadvojvoda, pak kad je kralj, odzdravivši vrlo milostivo nadbiskupu, mimoišao ili preskoćio, i ne pogledavši ga, vladiku Strossmayera, znalo se da to nije slučajno, a kasnije se i proćulo javno, kako je kod primanja episkopata katolićkog prikorio istog vladiku.⁵⁸

Međutim meni bješe vrlo neugodno, što je na listini, predloženoj previšnjem mjestu, k tome 14 li dana prije, brisan posjet pravoslavne crkve (opet obzirom na vojni znaćaj previšnjeg posjeta) i još nekoliko taćaka, te sam, kada je kralj otišao u svoje odaje, upozorio bana, da je to vrlo neprilićno po me, sljedbenika iste vjere, gdje je eto i sam patrijarh glavni doćao, a do 70 svećenika

⁵⁴ Ilija Hranilović, u razdoblju od 1883. do 1889. godine biskup grkokatolićke biskupije u Križevcima.

⁵⁵ Austrougarski prestolonasljednik Rudolf Habsburški i njegova sedamnaestogodišnja ljubavnica Maria Vetzera poćinili su samoubojstvo u jednoj lovaćkoj kući u mjestu Mayerling 1889. godine.

⁵⁶ U carevoj pratnji su bili i prijestolonasljednik Rudolf, nadvojvode Vilim, Josip i Otto, feldmaršal-lajtnant grof Paar, engleski prijestolonasljednik princ od Walleša - budući kralj Edvard VII, ugarski ministar Bela Orezy, hrvatski ban grof Dragutin Khuen-Hedervary, hrvatski ministar Koloman Bedeković, te ostali vojni poboćnici. Kosta MILUTINOVIĆ, Štrosmajer i jugoslavensko pitanje, Novi Sad, 1976.

⁵⁷ Juraj Posilović (1834.-1914.), zagrebaćki nadbiskup. Doktorirao je teologiju u Beću. Bio je urednik *Katolićkog lista* i jedan od pokretaća *Hrvatskog knjićevnog društva Sv. Jeronima* te profesor bogoslovije i prvi dekan Teološćkog fakulteta u Zagrebu. Godine 1876. imenovan je biskupom senjsko-modrušćkim ili krbavskim, a 1894. godine ustolićen je za zagrebaćkog nadbiskupa. Zoran GRIJAK, Shvaćanje mladoga Jurja Posilovića o kulturi i politici na temelju njegove korespondencije sa Šimunom Balenovićem 1856.-1861., *Ćasopis za suvremenu povijest*, 30., 1., 1998., 51-72.

⁵⁸ Veliki jesenski vojni manevri vojske Austro-ugarske monarhije održani tokom rujna 1888. godine na terenima između Bjelovara i Daruvara bili su povod još jednom dolasku cara i kralja Franje Josipa I. u Trojednu kraljevinu, rezultirajući jednim od znaćajnijih politićkih događaja u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, nazvanim »Bjelovarska afera«. Carev sukob sa đakovaćkim biskupom Josipom Jurjom Strossmayerom do kojega je doćšlo prigodom njihovog susreta u Bjelovaru izazvala je biskupova brzobjavna ćestitka poslana u Kijev u povodu 900-obljetnice pokrštenja Rusa, ćin koji se kosio sa službenom politikom bećkog Dvora. Više o tome u: Źeljko, KARAUŁA, *The 1888 Bjelovar affair: the theory behind the (Yugo)slavic idea and the unification of churches*, *Transcultural Studies*, Melbourne, 2-3., 2006-2007, 95-107. Isti tekst na hrvatskom u: Źeljko, KARAUŁA, *Bjelovarska afera 1888. - pozadina (jugo)slavenske ideje i ujedinjenje crkava*, *Povijest u nastavi*, Vol. V No. 9., 2007., 15.-25., Mladen, MEDAR, »Bjelovarska afera« 1888. godine u svjetlu lokalnih izbora, *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 4/5., 1995., 31.-40.

se sakupilo. Ban je to uvidio, te kada je sašao niza stube kralj, da ga počnem voditi, a to je imalo najprije preko trga u katoličku crkvu, pristupi ban i javi, da domaći ban imade neku molbu, pa da li bi ga izvolio čuti. On se rado prikloni i ja mu ukratko stvar razložim, a on smjesta odvrati, da će drage volje doći i u moju crkvu, te primiti i svećenstvo, pa i ako imademo još neku omašku nehotice počinjenu u previšnjjoj kabinetskoj pisarni, neka na to ništa negledamo, već neka ga vodim, kud mislim, da je nužno i shodno.

Srećom je, kad smo odmah zatim pošli u katoličku crkvu nedaleko stajao kotarski predstojnik Winkler, preko koga sam poručio domaćem parohu Špehoviću,⁵⁹ da će svakako Njegovo Veličanstvo doći i u našu crkvu, pa neka bi ga svećenstvo tamo dočekalo. Crkve, bolnice, vojne zgrade, čitaonice, novo građena vojarna itd, zapremili su bar dobar koji sat, a pri tome je bilo i štokojih neprilica pred previšnjim licem, zbog plahih predstavnika nekih zavoda. Tako primjerice kada smo pošli u Čitaonicu, nekadašnji *Offizierokasino*, kojoj je tada na čelu bio umirovljeni kapetan Žužić, ovaj dočeka pred zgradom Njegovo Veličanstvo, te ga predstavim, a on se trgne da progovori, pa stade mucati: Vaše Veličanstvo, i dalje ni riječi, premda inače ljudina i nekada junačkog srca vojnik. Meni samom pripovjedao je tajnik iz kabinetske pisarne, koji bješe desetak dana prije u Bjelovar stigao, da je Njegovo Veličanstvo, kad imade javno čuti poveći poklonstveni govor, nerijetko malko uzrujavao, jer se ponekad dogodi da govornik pred širokim krugom slušateljstva, zapne, a to je naravno uvijek stvar neugodna. I još mi je natuknuo kad počnem ja govoriti, da ne bih duže u zenicu gledao kralja, već više okom svrtao preko ramena mu itd. Međutim, toga meni izvježbanom govorniku, nije trebalo ni napominjati, ali sam predstavljajući Njegovom Veličanstvu u zgradi gradskog poglavarstva razne deputacije, imao prilike motriti kako su se neki ljudi i bolje naobrazbe pri susretu apostolskog kralja uzrujali i smeli bili, da gotovo bih kazao zaboravili i kako se zovu.

Tako je, na veliko čudo moje, proto i paroh pravoslavne crkve bjelovarske, inače vješt i priznat govornik i u crkvi i u zemaljskom saboru, uzeo bio, kad sam ga predstavio, teško mucati da mi ga je muka bilo gledati, a kada je stao govoriti uzmahao se desnom rukom tako žestoko da sam ga morao sabljom oko lakta upozoriti, ali bez koristi. U crkvi mojoj patrijarh je lijepo pozdravio Njegovo Veličanstvo, a kako je bilo kod primanja katoličkog klera sa vladikom Strossmajerom opće je poznato, pa i to da je inače slavni biskup smjelo odvratio na previšnje prijekore, da je savjest njegova mirna, a malo poslije predstave, da se je odvezao iz Bjelovara u Križevce, praćen tamošnjim i tadanjim senjskim biskupom Posilovićem.⁶⁰

Kada je došla na red deputacija 5 županija i 11 gradova, našlo nas se na okupu jače od 200. - Priznati moram, da mi je bilo malko neugodno, jer sam morao podugo čekati, a i sam nekako htjedoh skinuti s brige, podavno nacrtani govor, na koji je za vremena nacrtan i odgovor (dašto) u njemačkom jeziku. Tek kad je ušao kralj praćen ministrom predsjednikom, banom, ministrom hrvatskim i ugarskim a latere, ja se pružih i pristupih između nas 5 župana za korak naprijed pa odpojah pozdravnu besjedu. Kad sam ja počeo, kralj je mrvičak uzrujan sukao brkove, ali čim je zamjetio da sam miran i sabran namah je spustio ruku, a u drugoj mirno pridržao odgovor, koji je iza moga burnim klicanjem praćenog govora, i to zvonkim, da, blagozvučnim glasom pročitao.

Sad je valjalo predstaviti pojedine članove deputacije, a kad je došla na red bjelovarska, bar 100 gospode, ja se opet stavih na raspolag i uzeh redom predstavljati lica, dašto naznačim lično čin ili namještaj javni svakog pojedinca, na što je dužnom vještinom uslijedio zgodan koji upit ili kakva primjedba. Tek pri tom se desila neka nuzgredica, a iz nje malo te se nije izleglo nespora-

⁵⁹ Špehović je bio paroh u pravoslavnoj crkvi sv. Trojice u Bjelovaru.

⁶⁰ I Budisavljević spominje da je biskup Strossmayer otišao iz Bjelovara u Križevce »malo poslije« nakon primanja, pokazujući time svoju demonstrativnu gestu. Više o tome: Mladen, MEDAR, »Bjelovarska afera« 1888. godine u svjetlu lokalnih izbora, *Bjelovarski zbornik*, Bjelovar, 4/5., 1995., 37.-38.

zumljenje. Među članovima deputacije zamjetim jednog velezakupnika posjeda u Podravini, koji bješe došao u mađarskom narodnom ruhu premda ga ja nijesam pozvao u deputaciju. Ja ga preskočim, kada bješe red da se predstavi i prikažem do njega slijedećeg člana. Kralj se lagano nasmiješi, pa će mi reći da mu je drago zamjetiti da ja jednog imena ne pamtim, kad se ionako radi kako tolika imena prepoznati. Naklonim se smjerno, pa primjetim »Nije mi ni ovdje iznevjerilo pamćenje Vaše Veličanstvo, jamačno ne.« A onda mu po drugi put predstavim onoga što je stajao do nepozvanika. Kralj je posve dobro razumio, o kome se radi, te ovoga ni pogledao nije, već je oslovio sa nekoliko riječi onoga do njega.

Vojne vježbe počele su već istoga dana i dva tri li dana još tekle su na veliko zadovoljstvo (glavara) gospodara, a ja sam se postarao, da ga svagdje u selima, kud bi prolazio, dočekaju i do lično pozdravi stanovništvo, te je tako u Velikom Grđevcu gotovo muke imao dok je mogao dalje, mireći prestolonasljednika kojemu se činilo zazornim takovo ustavljanje.

Znao sam s pouzdane strane da Njegovu Veličanstvu upravo godi usrdno pozdravljanje stanovništva, pa ako se još uzme, da je to stanovništvo bilo do nedavno carski graničari, pogotovo. Brinuo sam se nadalje, jer sam i nato s pouzdane strane upozoren, da se živice u poljima dobro potkrešu, jer je kralj kao izvrstan jahač dosta puta znao skokom preskočiti preko živice, gdje bi mu se prema toku vojne vježbe činilo uputnim, a to je za njegovu pratnju, u kojoj se nalazilo i starije gospode kadšto bilo nepogodno. Dašto da sam ja imao posjeta na sve četiri strane, k prestolonasljedniku, princu engleskom, nadvojvodama itd., ali takvi su bili dani, pa sam mirno vršio časnu svoju dužnost. Drugi dan bio sam pozvan na dvorski objed, a kad cerela, tek bijaše ovaj u dvorani otpočeo, pristupi k meni blagopokojni kraljević pozdravi me živahno i pozove, da bih s njim pošao do engleskog prestolonasljednika, princa of Welsa, jer da ovaj želi sa mnom govoriti. I govorio je nešto poduže, a s uvodom po me laskavim, da je naime Njegovu Veličanstvo ushićeno s uzorita reda na sve strane, pa da mi srdačno čestita na tom uspjehu. Vratim se opet u krug moj, a malo poslije pojavi se i sam kralj i oslovi me kako se kaže najmilostivije, i opet od svoje strane veliko hvaleći krasni red i poredak na čitavom zemljištu gdje vojska izvodi vježbe svoje, dodajući, da je to svakako moja zasluga u tomu da se tim većma raduje što je takav red našao na do (...) ljepšega da uzoritog skladnog odnošaja između građanstva i činovništva i časništva, a to da je, kako je dobro obavješten, moja zasluga, stari me general ustavio na ulici, pozdravio vrlo ljubezno i priupitao za tu primjedbu premilostivoga cesara i kralja, pa kad sam mu potvrdio, da je istinito obavješten, ali da je i oduvijek najživlje moje nastojanje bilo, uzdržati takav sklad, malo me rosnim očima, uzeo je toplo stiskati moju ruku.

Nego ovdje ću, baš sad mi pada na um, da se upletem, kako se zamalo nije narušio taj sklad. Na kraljev rođendan 18. augusta, svake smo godine, obavivši dužne pohode u crkvama, svi zajedno bili pri sjajnom objedu časništva, građanstva i činovništva; pri čemu sam ja tako radio udesiti, da je pukovnik i zapovjednik pukovnije sjedio u sredini između mene i podžupana, a tako i potpukovnik na drugoj strani prema nama između gradskog načelnika i predsjednika sudbenog stola. Zdravicu sam naravno nazdravljao u narodnom jeziku, i tomu ni s koje strane nije bilo prigovora. A kad je god. 1888. došlo bilo do vojnih vježba, posjetio me je čestit pukovnik Keller i upitao da li kanim i ove godine udesiti, da svi skupa budemo za objedom. Odvratio sam mu, da to bezuvjetno želim i molim neka bi o tom obavijestio svog podmaršala koji je stigao bio na vojne vježbe, protumačivši mu kako smo svake godine nastupali u najljepšem skladu.

Dan pred 18. dođe k meni malko usplahiren pukovnik, pa me upita, da kako će biti sa zdravicom Njegovom Veličanstvu, jer da to želi već unaprijed znati podmaršal, a ja mu odvratim da ću podmaršala baruna Korwina i časništvo i pratnju njegovu osobno u dvorani velike gostione dočekati i pozdraviti kad dođe red, naravno i zdravicu Njegovom Veličanstvu izgovoriti. Na to se trgne pukovnik pa se uzme izvinjavati, da se podmaršal ne bi mogao, prema njegovim nazorima u tom

slučaju, ako ću zdravicu ja nazdraviti a ne on, na objedu naći. Ja mu opet odvrnem, da to nikako drugčije ni ne može biti, jer da sam ja zastupnik, glavar zemaljske uprave, te da toga dana mene zapada čast i dužnost reprezentacije, ali da ću drage volje ovog puta iznimce nacrtati moj govor, te njemački prijevod za vremena uručiti dati preuzvišenom gospodinu podmaršalu i višem časništvu, manje vještom narodnom jeziku. U zdravici samoj, dodao sam, da ću se naročito doličnim načinom dotaći jesenskih velikih vojnih vježba naše slavopojne vojske koja da dovodi u sredinu naroda i županije posvećenu osobu Njegova Veličanstva. (...) pažnja između vojske i građanskih krugova. Pukovnik ovlasti s mojom ovom porukom i vrati se za desetak časaka sav sretan, blažen, noseći mi pozdrav i zahvalu gospodina podmaršala, koji prihvaća moj prijedlog, te će mu se rado odazvati. Pa tako je i bilo, izim što podmaršal nije htjeo, da ja pri dolasku kao domaćin pozdravim njega, već je on sa brojnom svitom najprije došao k meni kao domaćinu našto sam mu dakako posjet smjesta vratio.

Kako rekoh, oko 20. prosinca bio sam u Beču, da se zahvalim na previšnjem odlikovanju, a dotle je već uređena i ona nesuglasica u Križevcima tj. odstupio je dotadanji gradski načelnik, te je na njegovo mjesto izabran drugi.

Ne mogu propustiti, a da se ne sjetim i posjeta prejasnog nadvojvode starca Albrechta, koji također bijaše došao prije kraljeva pohoda, dakako u Bjelovar da pregleda vojsku. Starac se je mene sjećao još iz našeg sastanka u Kamenici i Rumi, pa me je najljubavnije susreo, a za objedom pitajući koliko imadem dječice, naložio, neka se najbiraniji kolačići pakupe, te što u većem broju kao darak starog nadvojvode dječici pošalju. Smjernim poklonom zahvalih se dobrom starcu dodavši da će ovim plemenitim darom slavno ime ostati ovjekovječeno i u skromnom mom domu.

Spomenuo sam negdje sprijeda kako sam napisao bio tužalicu za starcem Nikanorom Grujićem, pakračkim vladikom, a zaboravio sam, čini mi se, navesti, da je godinu prije tj. 1885. u Zagrebu preminuo veliki prijatelj moj tadani glavar bogoštovno-nastavnog odjela zemaljske vlade poznati političar i govornik Ivan Vončina. Baš sam se u Zagrebu desio kad je izdahnuo, pa sam tada napisao za njim žalostinku broj 278 »Narodnih novina«, perom u drhtavoj ruci, a sa suzom u natečenim očima. I nekim čudom malo za tim, a u isti dan dobijem pismo od vladike Teofana Živkovića, isto tako sjajnog govornika, i od vladike Grujića Srb. Milutina, gdje mi toplo hvale za ganutljiv oproštaj, a Grujić dodaje: »Od one divne pratnje ni ja sebi ne želim ljepše, kad na onaj svijet pođem; ali ne znam, da li će me zapasti.« Zapalo ga, kako već navedoh, a inače onih godina u javne listove pisao nijesam, jer mi nije bilo kad, osim što je 1887. godine u »Vijencu«, broj 18. štampana čestitka moja poočimu Ivanu Trnskom,⁶¹ a u broju 30. iste godine moj članak o spomeniku, što sam ga podigao milom pobratimu mome, pjesniku Savu Vukeliću.

⁶¹ Ivan Vitez Trnski (1819.-1910.), rodio se u učiteljskoj obitelji u selu Novoj Rači kod Bjelovara. Osnovnu školu završio je 1830. godine u Grubišnom Polju. Nakon očeve smrti prelazi u biskupsko sirotište u Zagrebu gdje pohađa gimnaziju, a trogodišnji tečaj za administrativnog graničnog časnika završio je u Grazu. Kao višegodišnji upravni časnik Krajiške uprave unaprijeđen je 1867. godine u potpukovnika, a 1869. godine u pukovnika. Bio je prvi župan bjelovarske županije od srpnja 1871. do veljače 1872. godine, kad se odrekao te dužnosti zbog pritiska vlasti. Pisao je pjesme (davorije, prigodnice i popularne napjeve), te pripovijesti, prevodio s engleskog, njemačkog, ruskog i češkog jezika (Shakespeare, Schillera i Puškina - »*Evgenij Onjegin*«), bavio se pitanjima jezika i metrike. Bio je glavni organizator (1900.) i predsjednik Društva hrvatskih književnika (1901.-1910.). Suradnik je mnogih časopisa - od Gajeva »*Danice*« (1830.) do »*Savremenika*« (1910.). Suradivao je i u listovima »*Neven*« i »*Vijenac*«. Najpopularnije su mu bile pjesničke zbirke: »*Pjesme krijesnice*«; »*Popijevke i milosnice mladenke*«. Umro je u Zagrebu. Vladoje DUKAT, Ivan Trnski i Šulekovi rječnici, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razreda povijesno-jezikoslovnog i filozofsko-pravnoga. Knj. 126 (1943.), Zagreb, 1-64. Mladen MEDAR, Životopis književnika Ivana Trnskog, prvog župana Bjelovarske županije, Bjelovarski zbornik, Bjelovar, 1990., 2., 175.-182. Katica ČORKALO, Nepriznati hrvatski putopisci Trnski i Kršnjavi, Rijec, časopis za slavensku filologiju, Zagreb, 2002., 8., 152.-163. Milan GRLOVIĆ, Zaslužni Hrvati XIX. stoljeća/reprint, Rijeka, 1992., Ivan Trnski, Zavičajna zbirka *Bjelovariana*, (dalje ZZB/III), Knjižnica »Petar Preradović«, Bjelovar, razni materijali

Kako je negdje u ono vrijeme iza jedva dvo ili trogodišnjeg županovanja preminuo i prvi lički veliki župan Marko Kasumović⁶², to sam se upitao živo u glavi ne bi li uputno, te upravo nužno bilo da ostavim Bjelovar gdje sam proveo punih pet godina županovanja, a da u svom javnom djelovanju nikada ne iskusih neugodna dana; pa gdje su pohranjeni i ostaci ćerke moje mlađe i zlatne njene bake, te gdje me je susretalo sa svih strana i svih slojeva stanovništva samo krasno pouzdanje i pažnja najbiranija. Ipak se trgoh da ostavim Bjelovar, pa da se zamolim u Liku na čelo zavičajnoj županiji, a to je u prvom redu s razloga što je u Bjelovaru tada postojala samo niža realna gimnazija,⁶³ a moj najstariji sin bješe već navršio bio dva razreda u tom zavodu, pa i zato što nije bilo ondje više djevojačke škole, za koju je starija ćerka moja već bila dorasla, to sam ju kod kuće morao spremati za prvi razred više djevojačke škole: dakle odgoj moje djece bijaše posrijedi, drage djece koje nikako nijesam želio odgajati van kuće; ali donekle i želja, da prema onoj staroj poslovi: »zavičaj na zemlji raj« pođem što se više dadne privijati i starom mom zavičaju, Lici ravnoj i Krbavi slavnoj.

SUMMARY

In its preface, the paper deals with cultural, literary and political activities of the writer-politician Budislav pl. Budisavljević - Prijedorski in Kingdom of Croatia-Slavonia; brings excerpts from his memoirs »*Pomenci iz moga života*« (*Moments of my life*), relating to his life in the town of Bjelovar and vicinity at the times of his administration as the grand governor of the county (1884.-1889); the manuscript excerpts show his views and reminiscences of people and events in Bjelovar/Krizevci county., from his election to Croatian parliament in 1884, to the imperial visit by Franz Joseph I., the Austrian emperor, to the town of Bjelovar in 1888, during military maneuvers.

⁶² Odmah poslije sjedinjenja Vojne krajine s banskom Hrvatskom 1881. godine, osnovana je novo ustrojena županija Ličko-krbavska na čelu sa velikim županom Marko Kasumovićem.

⁶³ Gimnazija u Bjelovaru je utemeljena 1858. godine kao Niža realna nesamostalna škola. Nakon njemačkoga kao nastavnog jezika imala je od 1872. i hrvatski za nastavni jezik. U školskoj godini 1901./1902. postala je Kraljevska realna gimnazija, a prvi put je organizirano polaganje ispita zrelosti u lipnju i kolovozu 1905. Budući da je Bjelovar bio vrlo značajno vojno središte i vježbalište, austrougarski su časnici više puta početkom 20. stoljeća zahtijevali obvezatno školovanje svojih sinova na njemačkom jeziku, a bilo je zahtjeva za uvođenjem i mađarskog jezika. Godine 1914. hrvatski je konačno postao jedini nastavni jezik u toj školi koja je podugo bila izložena opasnim tuđinskim nasrtajima, što je zapravo pridonosilo poticanju i jačanju hrvatskog rodoljublja i domoljublja u Bjelovaru i okolici. Ernest KRAMBERGER, Prilog o životu i radu u Nižoj realci, Izvješće kraljevske male realne gimnazije za šk. god. 1883./84., Bjelovar, 1884., Josip VUSIĆ, Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978., *Bjelovarski zbornik* 7., Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., 11.-274. Vladimir STRUGAR, Početci i razvoj školstva u Bjelovaru od 1761 do danas, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1., Zagreb-Bjelovar, 2007., 82.-84.